

Polovodičové detektory světla v astronomii

Pavel Cagaš
e-mail: pc@gxccd.com

Zrození CCD

- V roce 1969 vytvořili kanadský fyzik **Willard S. Boyle** a jeho americký kolega **George E. Smith** (toho času zaměstnanci Bell Laboratories) první CCD čip – křemíkový obvod schopný měnit světlo na elektrický signál.
- Za tento vynález obdrželi řadu ocenění, nejvýznamnější z nich je **Nobelova cena za fyziku**, udělená v roce 2009.
- Jako u řady významných objevů a vynálezů, i v případě vynálezu CCD existují rozepře o skutečné prvenství.

Willard S. Boyle a George E. Smith

held on Sept. 8, 1969 and the basic scheme was disclosed to F. H. Smith later that day. The principle is demonstrated by the following specific structure.

↓ Metal Electrodes

leads to external voltage supply

SiO₂

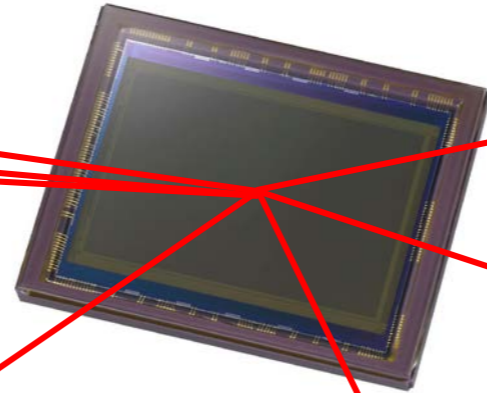
edge of depletion region

A n-type Si

A negative voltage applied to the electrodes of the above structure causes a depletion region to form under the electrode. The band bending across section A-A when the voltage is first applied is shown below. As a result of generation-recombination centers in the depletion region and at

W. S. Boyle   G. E. Smith 10/18/69
10/18/69

Dnes jsou polovodičové obrazové snímače doslova všudypřítomné

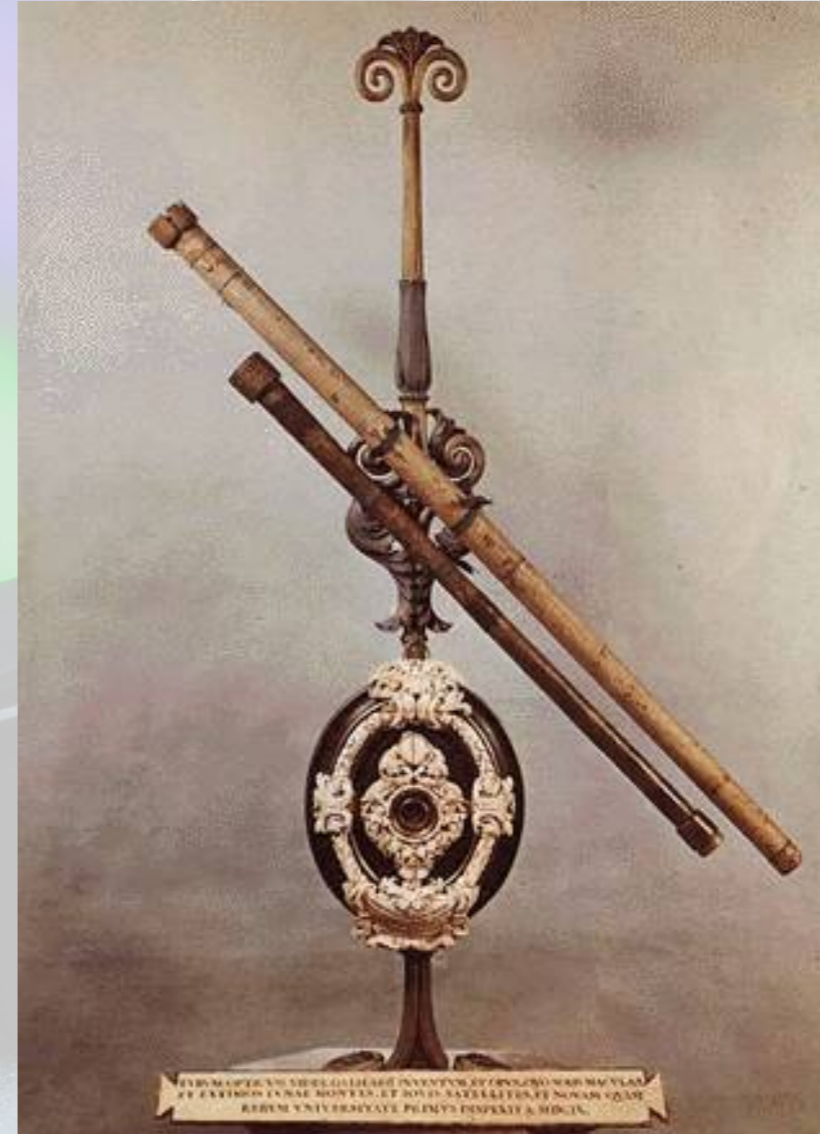
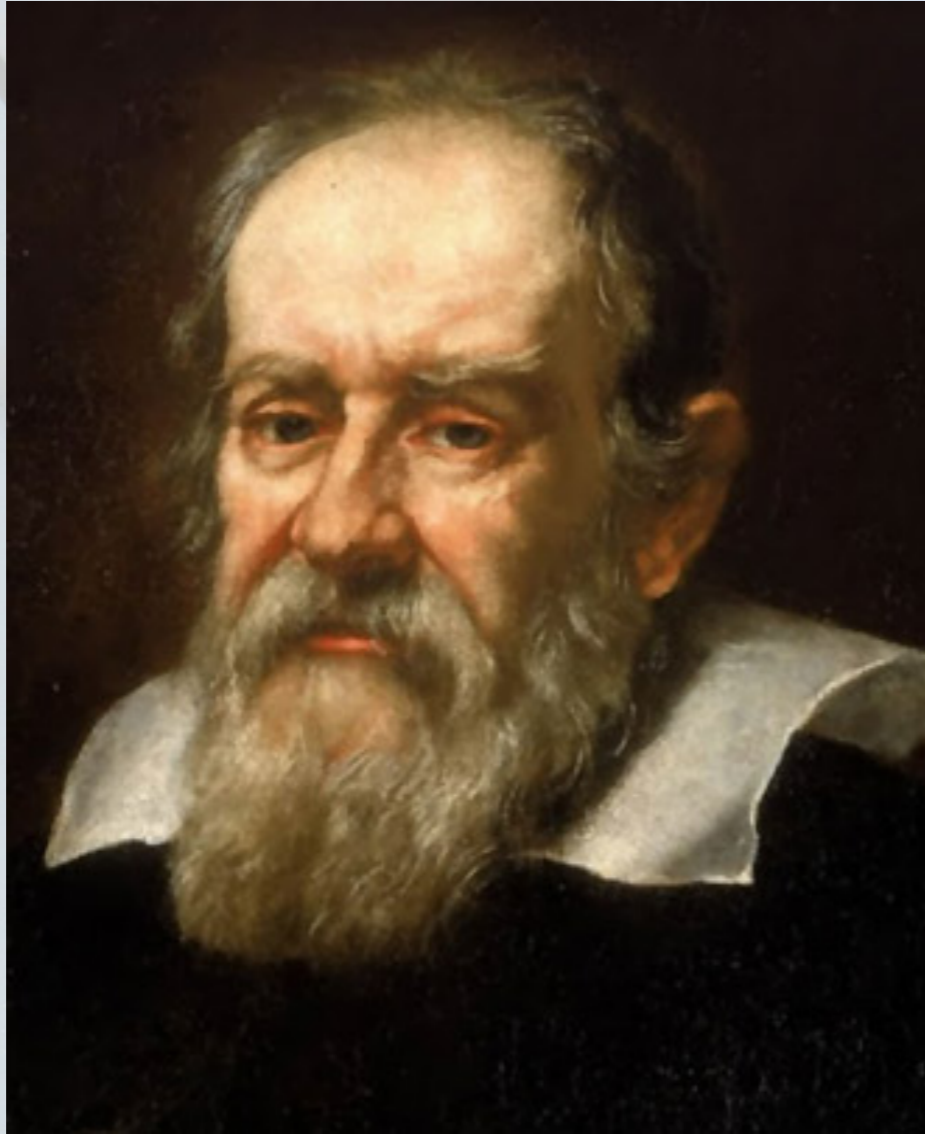

**Stručná historie přístrojů a detektorů
v astronomii**

Rozvoj našeho poznání Vesmíru

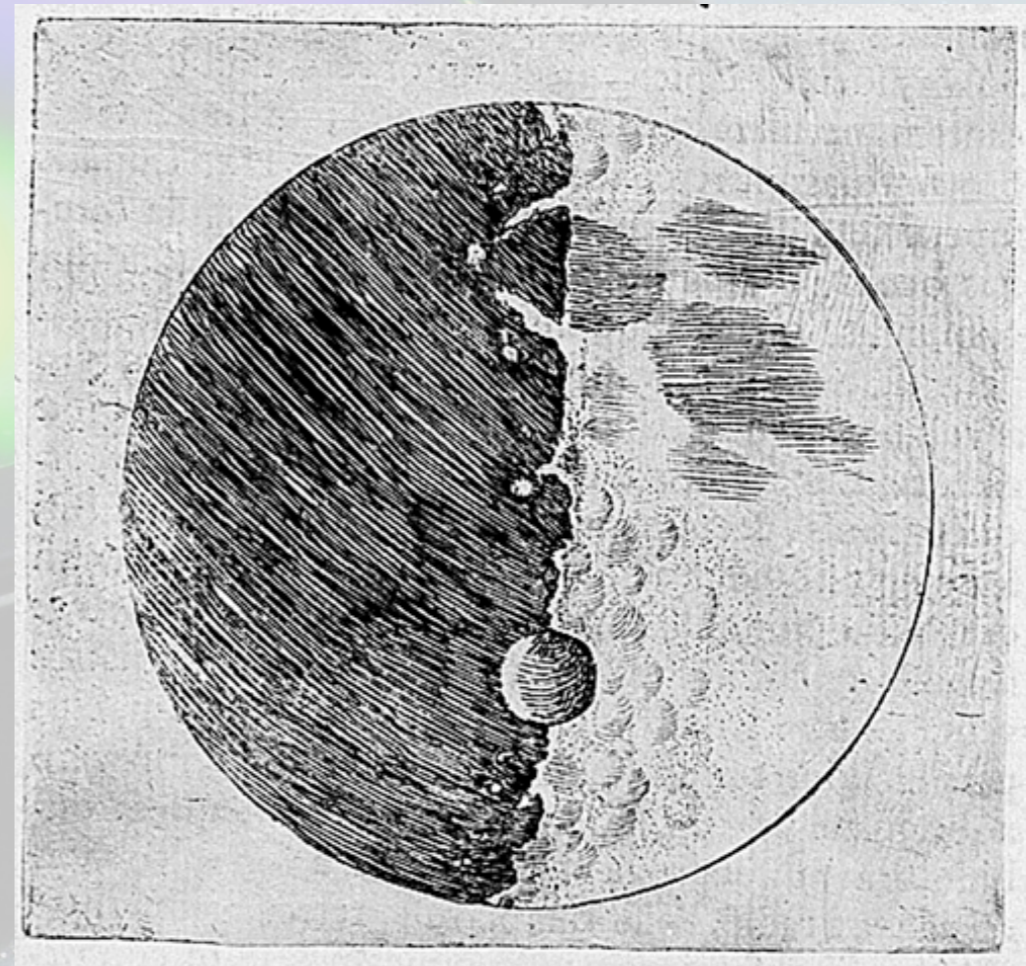
- **Experiment je základním stavebním kamenem přírodních věd** – bez experimentálního potvrzení má sebekrásnější teorie jen nevalnou cenu.
- **V astronomii ale až na naprosté výjimky nemůžeme experiment sami provést.**
  - Astronomie zkoumá objekty jako jsou planety, hvězdy, galaxie nebo i celý vesmír a je odkázána na pozorování dějů, které se v daném okamžiku odehrávají bez našeho přičinění nebo naplánování.
- Proto má pozorování a pozorovací technika v astronomii zcela klíčovou úlohu a podíváme-li se do dějin astronomie, **rozhodující skoky v našem poznání vesmíru jsou vždy spjaty s novou technikou pozorování.**

1. astronomická revoluce: Dalekohled (Galileo Galilei, 1609)

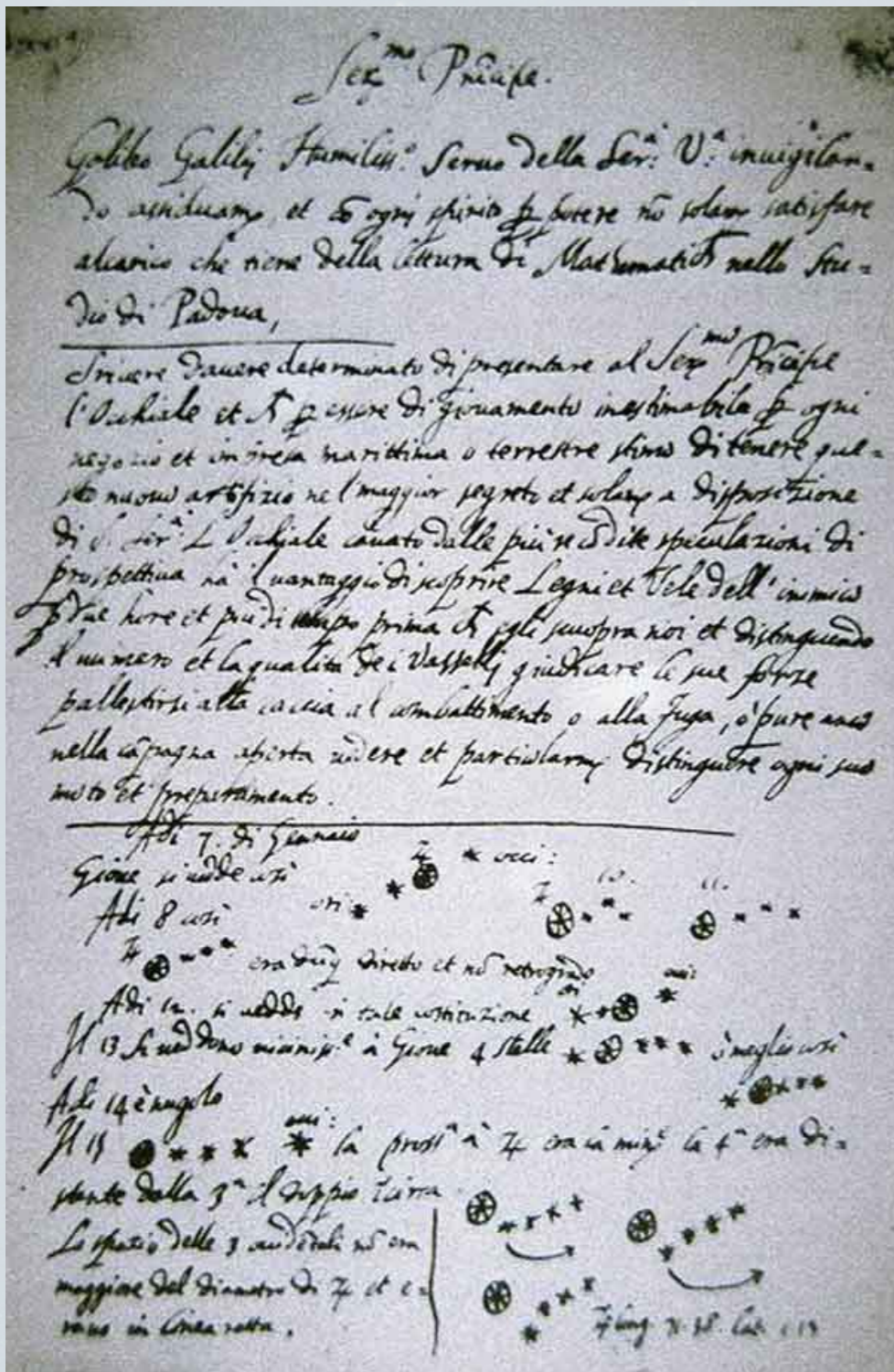

- Měsíc je svět podobný Zemi.
- Jsou na něm pohoří i nížiny, dobře viditelné dalekohledem zejména na rozhraní světla a stínu.

- Planety nejsou jen body jako ostatní hvězdy, ale kotoučky.
  - Venuše mění fáze podobně jako Měsíc.
- Kolem planet obíhají satelity.
  - Galileo objevil 4 největší měsíce Jupitera – Io, Europu, Ganymed a Callisto.
  - Dnes se tyto 4 satelity nazývají „Galileovské“.
- Mléčná dráha není jen světlejší pozadí nebeské sféry, ve skutečnosti je složena z množství hvězd.
  - Jsou ale tak slabé, že bez dalekohledu je nelze rozlišit.

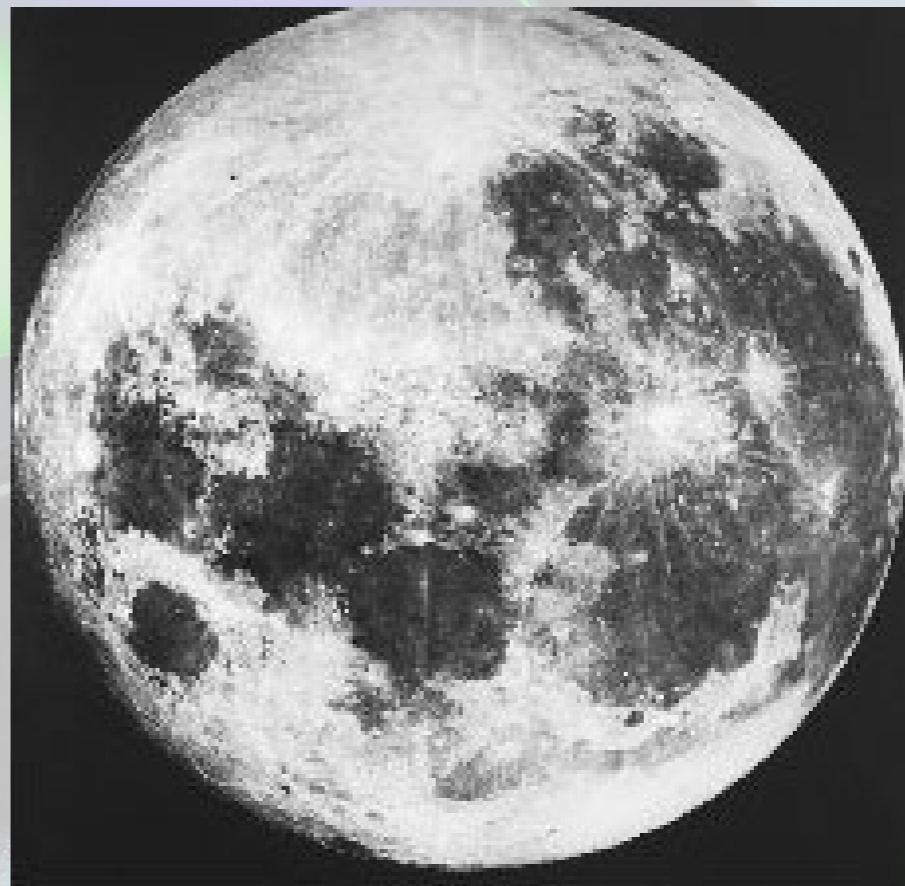
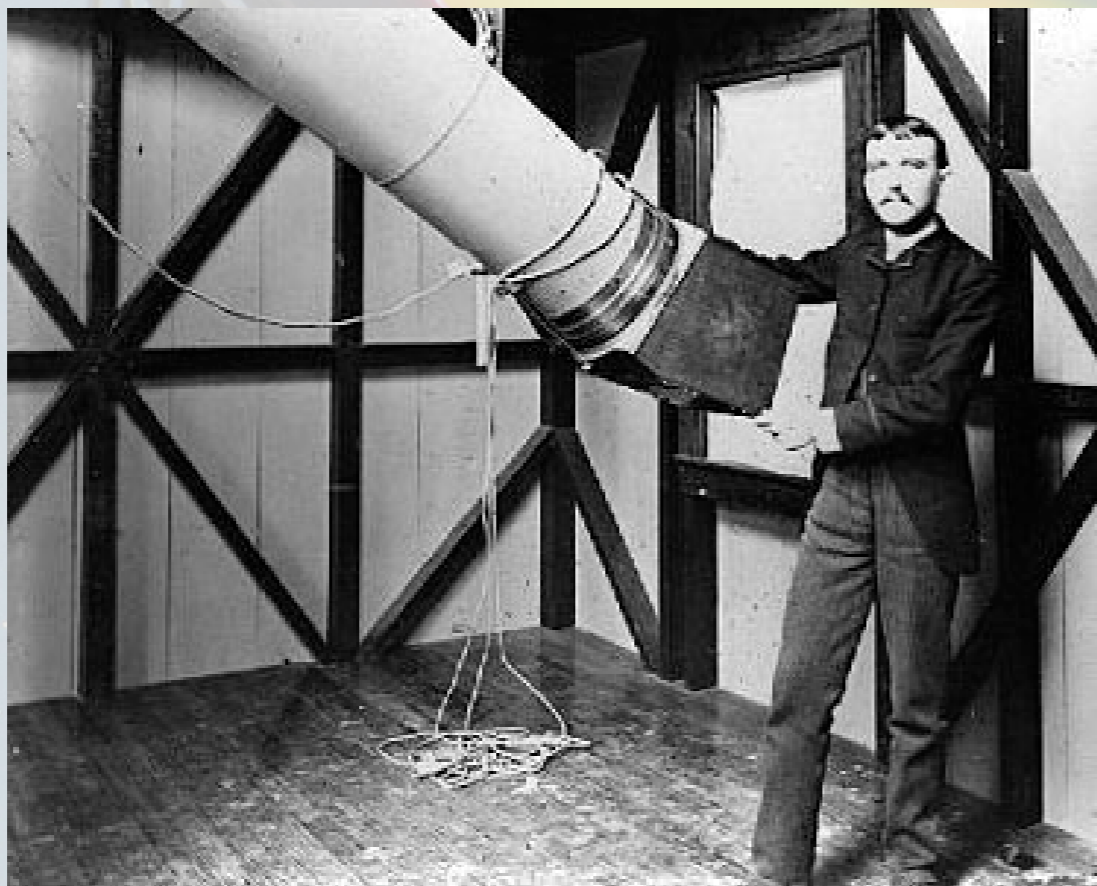
2. astronomická revoluce: Fotografie (Louis Daguerre, 1839)

- V lednu 1839 **Louis Daguerre** ohlásil vynález procesu zaznamenání světelného obrazu.
- Oznámení o několik měsíců předcházelo snímek Měsíce pořizovaný Daguerrovým zastáncem **Francoisem Aragem**.
  - Zdá se tedy, že astrofotografie předešla obecnou fotografii.

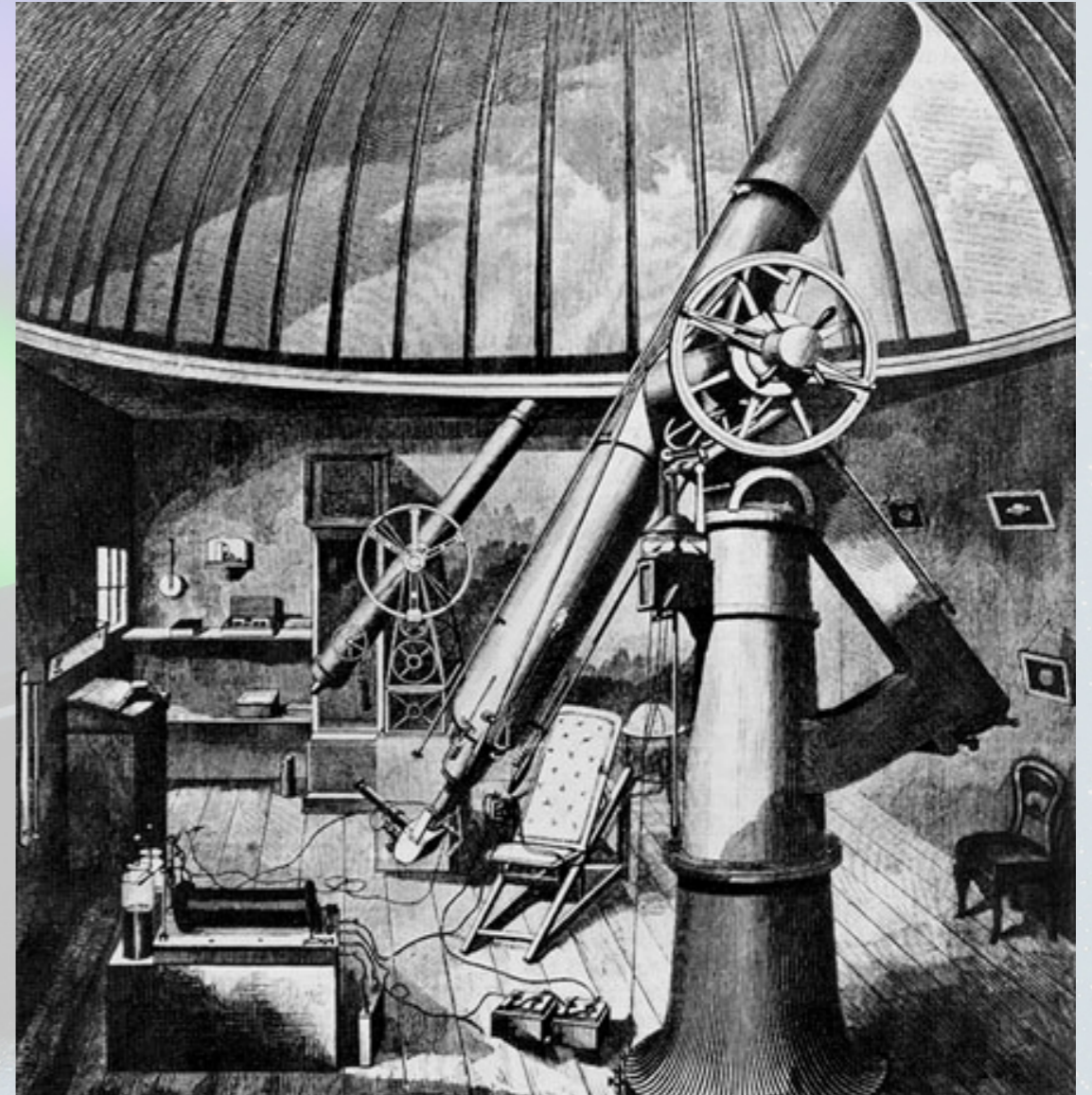
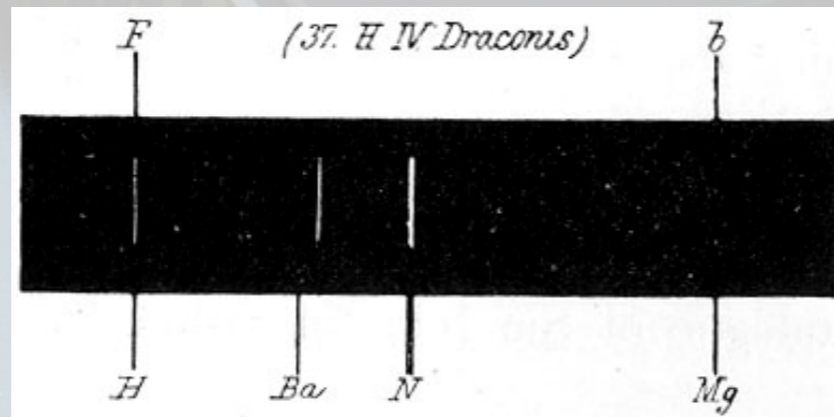
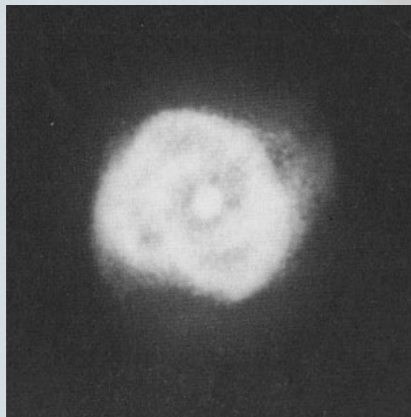
Henry Draper – průkopník fotografie v astronomii

- Henry Draper jako první fotografoval Velkou Mlhovinu v Orionu.
- Portrét Měsíce z roku 1880.

William Huggins – první záznam spekter

- První fotografie spekter otvírají dodnes nesmírně významné okno poznání vesmíru.
- Spektra nám o pozorovaných objektech prozrazují mnohem více informací než pouhá fotografie
  - Spektrum H IV Draconis (NGC 6543)

Fotografie dokáže střídat světlo

- Na rozdíl od lidského oka a mozku, který zpracovává obraz na sítnici nepřetržitě, fotografická emulze dokáže shromažďovat světlo po dlouhou dobu.
  - Prodloužením expozic tak lze zachytit astronomické objekty pro oko neviditelné.
- Záznam na fotografická desce není zatížen subjektivní chybou pozorovatele – únavou, nepohodlím apod.
- Fotografická deska navíc nabízí další možnosti zpracování
  - změření pozic hvězd
  - změření jasnosti hvězd

Fotografie nám ukazuje skutečnou Mléčnou dráhu

- **Edward Emerson Barnard** fotografuje Mléčnou dráhu a objevuje řadu svítících a temných mlhovin.
  - 19 NGC objektů
  - 131 IC objektů
- Barnard u Crocker Telescope na Mt. Hamilton.

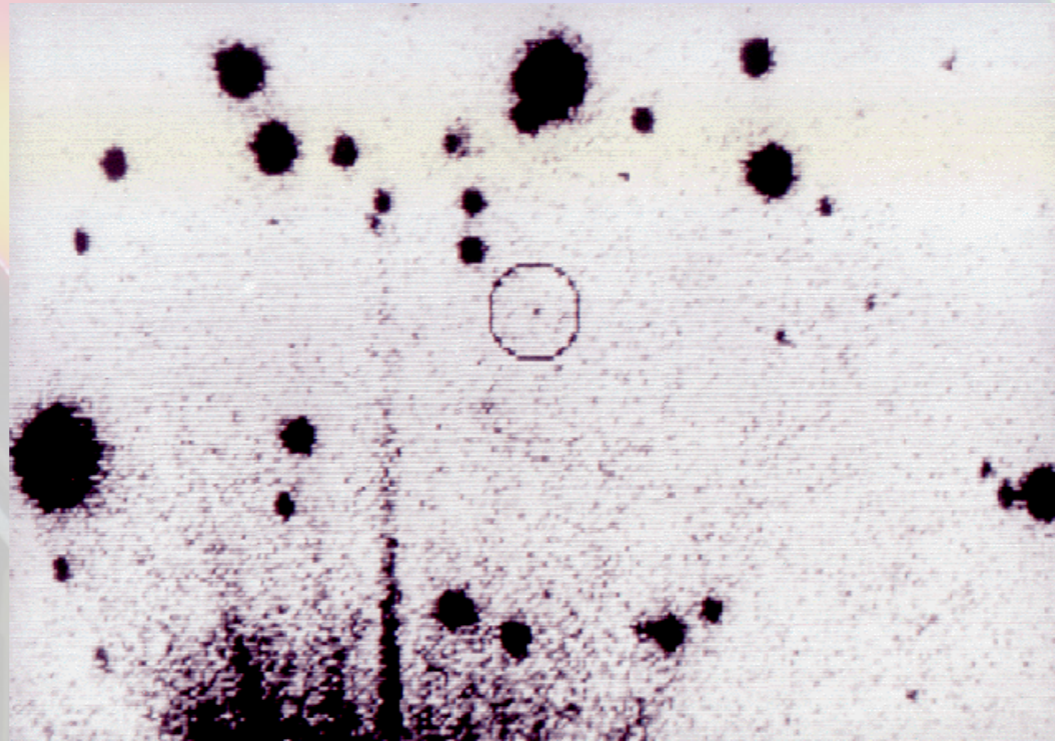

Fotografie na vrcholu

- Ve 2. polovině minulého století zažívá astronomická fotografie vrchol.
- Mnohahodinové expozice tehdy největším dalekohledem na hoře Mt. Palomar (se zrcadlem o průměru 5 m) zobrazují vzdálené galaxie a hvězdy až do jasnosti ~ 23 mag.
- Schmidtova fotografická komora o průměru 1,2 m na téže hvězdárně pořídila fotografický atlas celé severní oblohy.

3. astronomická revoluce: CCD a digitální zpracování obrazu (Willard S. Boyle, George E. Smith)

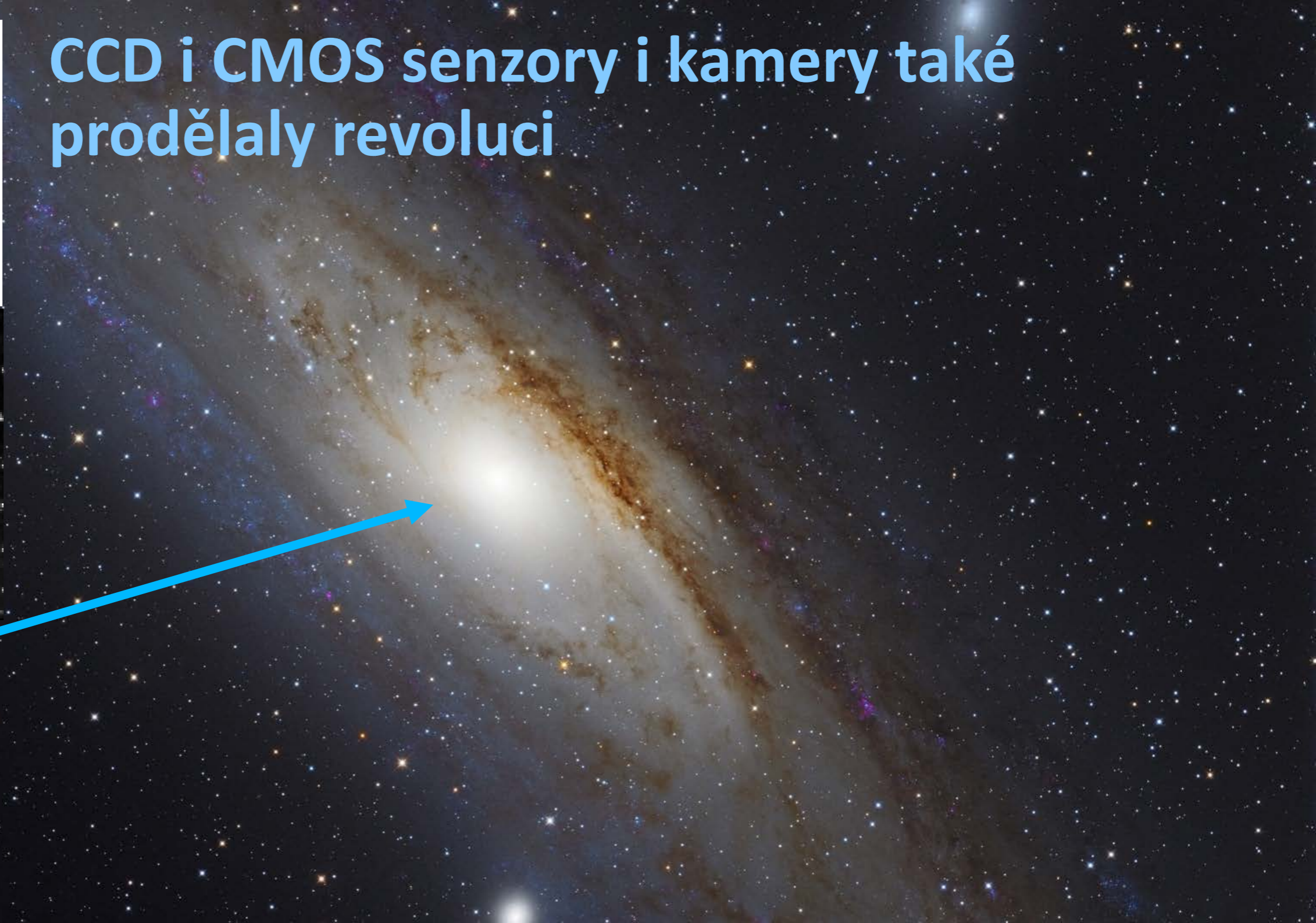
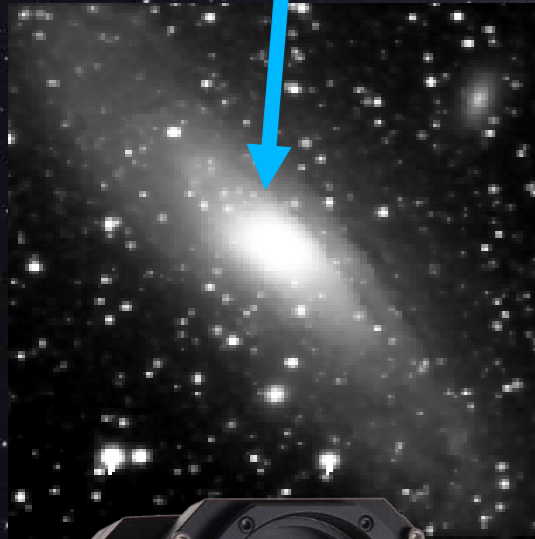
- 16. října 1982 objevuje 5 m dalekohled na hoře Mt. Palomar s CCD kamerou jádro Halleyovy komety ve vzdálenosti 1,6 miliardy kilometrů.

Charge Coupled Device

- CCD (česky nábojově vázaný prvek) byl původně používán v televizních kamerách jako náhrada vidikonové snímací elektronky. Díky menší váze i rozměrům a nižší spotřebě dovolily CCD čipy konstruovat výrazně menší a lehčí televizní kamery s výrazně vyšší citlivostí.
  - První kosmickou sondou, vybavenou CCD snímači na místo vidikonových trubic, byla sonda Galileo, vyslaná k Jupiteru v roce 1989. CCD sondy Galileo měly rozlišení 800×800 bodů.
  - Předchůdci této sondy včetně sond Voyager, Mariner apod. nesly klasické televizní kamery s vakuovou trubicí nebo jen jednodušší skenovací fotometry (např. sondy Pioneer).

CCD i CMOS senzory i kamery také
prodělaly revoluci

Dalekohled s CCD/CMOS kamerou je srovnatelný s 10 násobně větším přístrojem s filmovou emulzí

- Srovnajme několik obrázků ze slavné knihy **Vesmír** autorů J. Grygar, Z. Horský a P. Mayer.
- Snímky vlevo byly pořízeny světovými observatořemi (převážně U.S. Naval Observatory) před érou CCD.
- Snímky vpravo jsou pořízeny amatéry s komerčními dalekohledy o průměru kolem 25 cm, ale s CCD kamerami.

NGC 6946 galaxie „Ohňostrojn“

M 51 „Vírová galaxie“

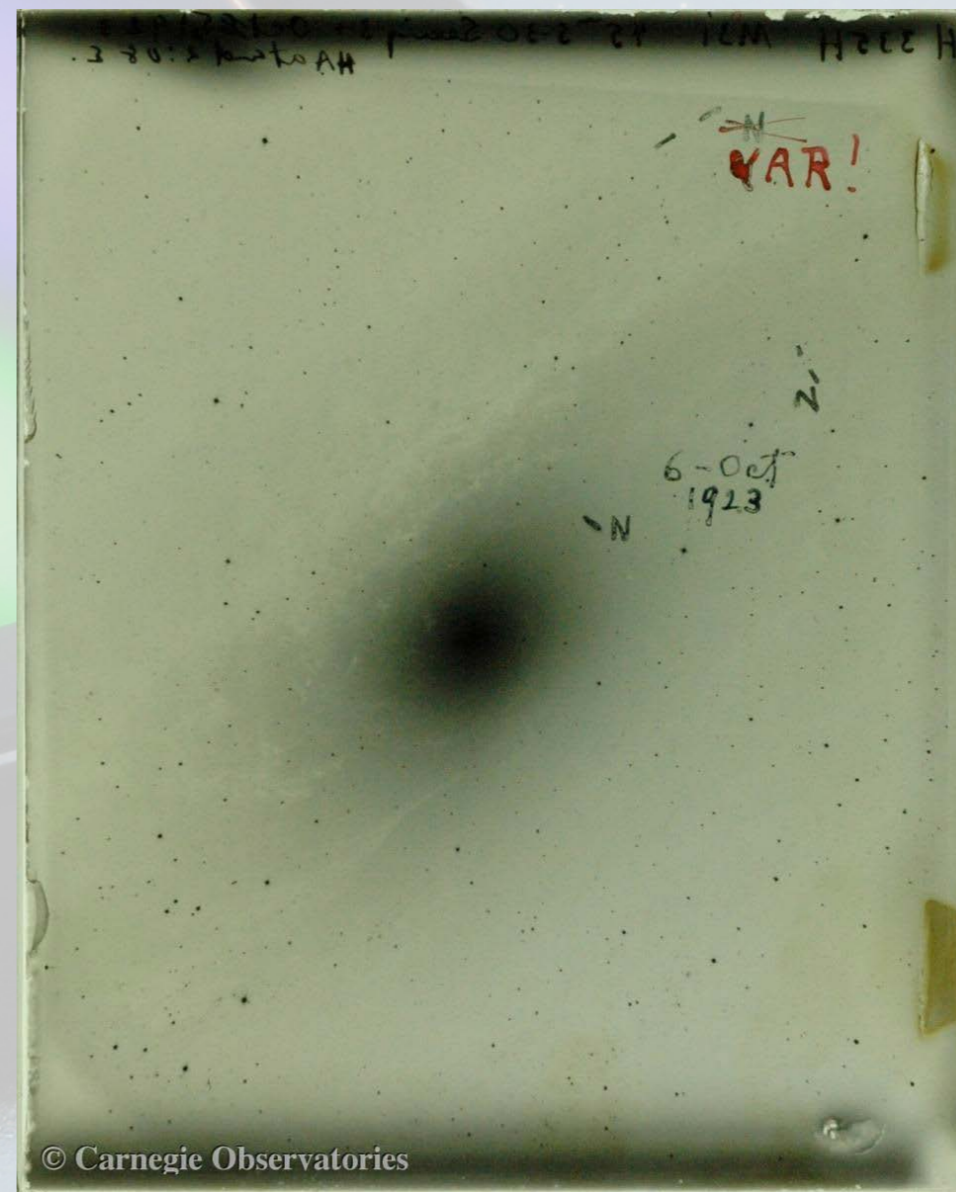
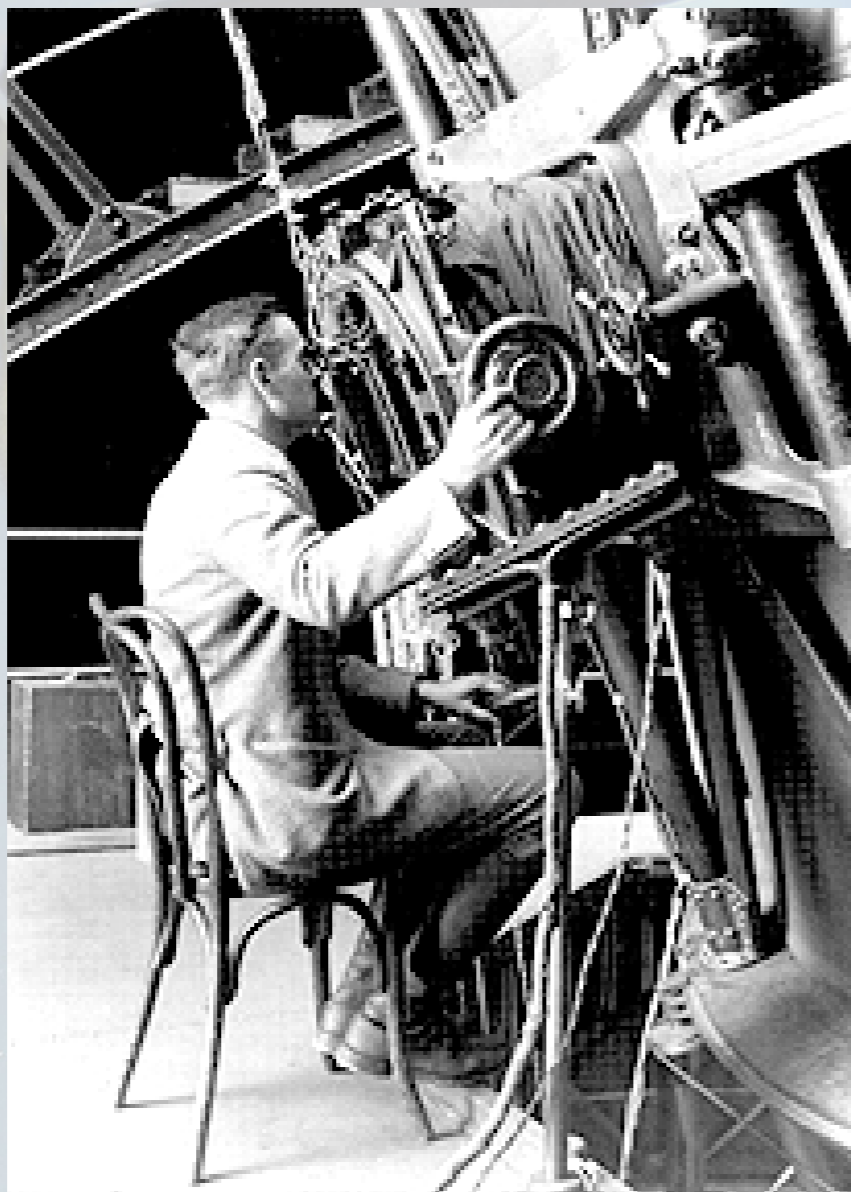
M 42 „Velká mlhovina v Orionu“

M 42 „Velká mlhovina v Orionu“ v celé kráse

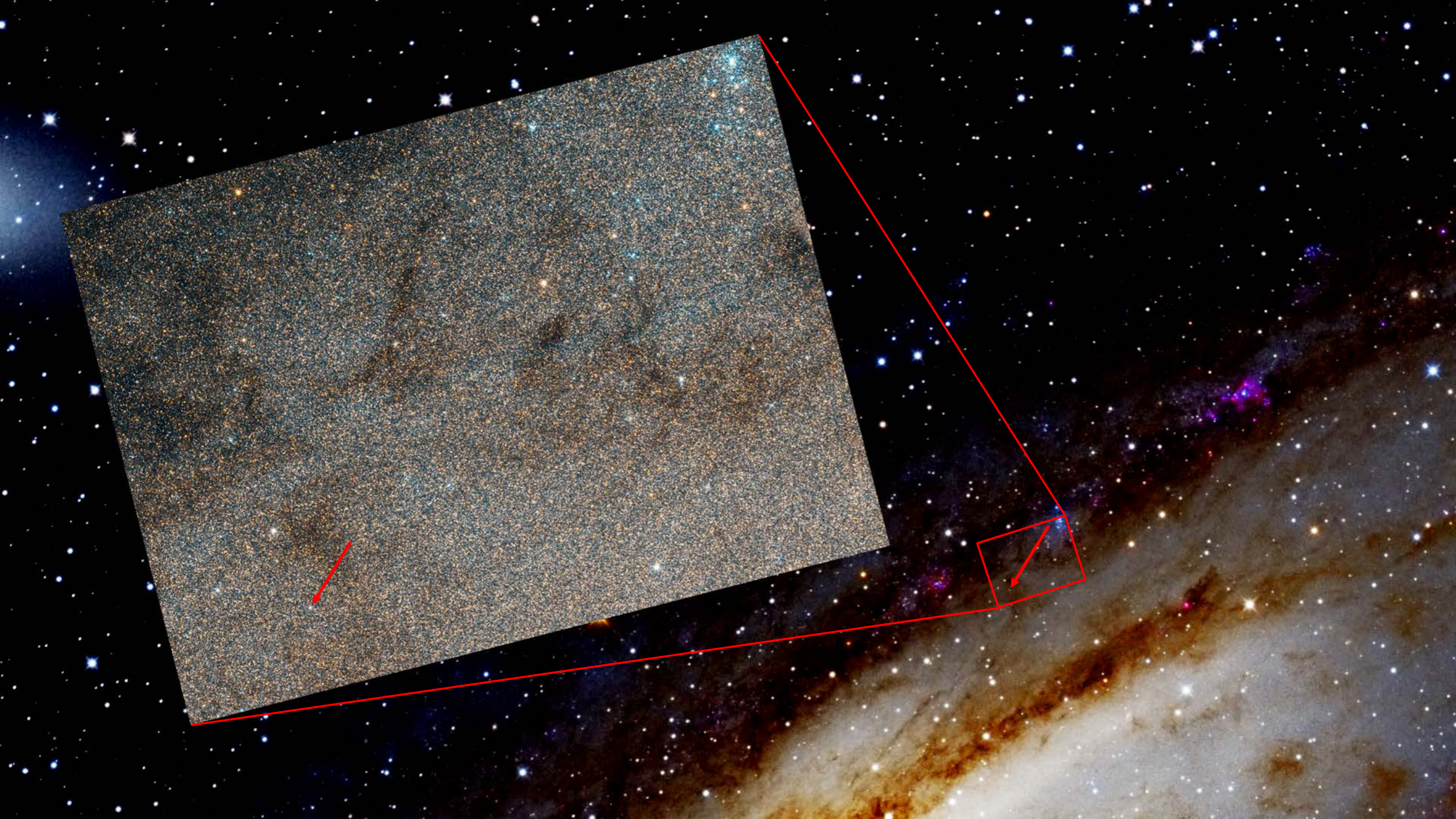
Edwin Hubble objevuje cefeidu v M31 s použitím 2,5m „Hookerova“ dalekohledu na hoře Mt. Wilson

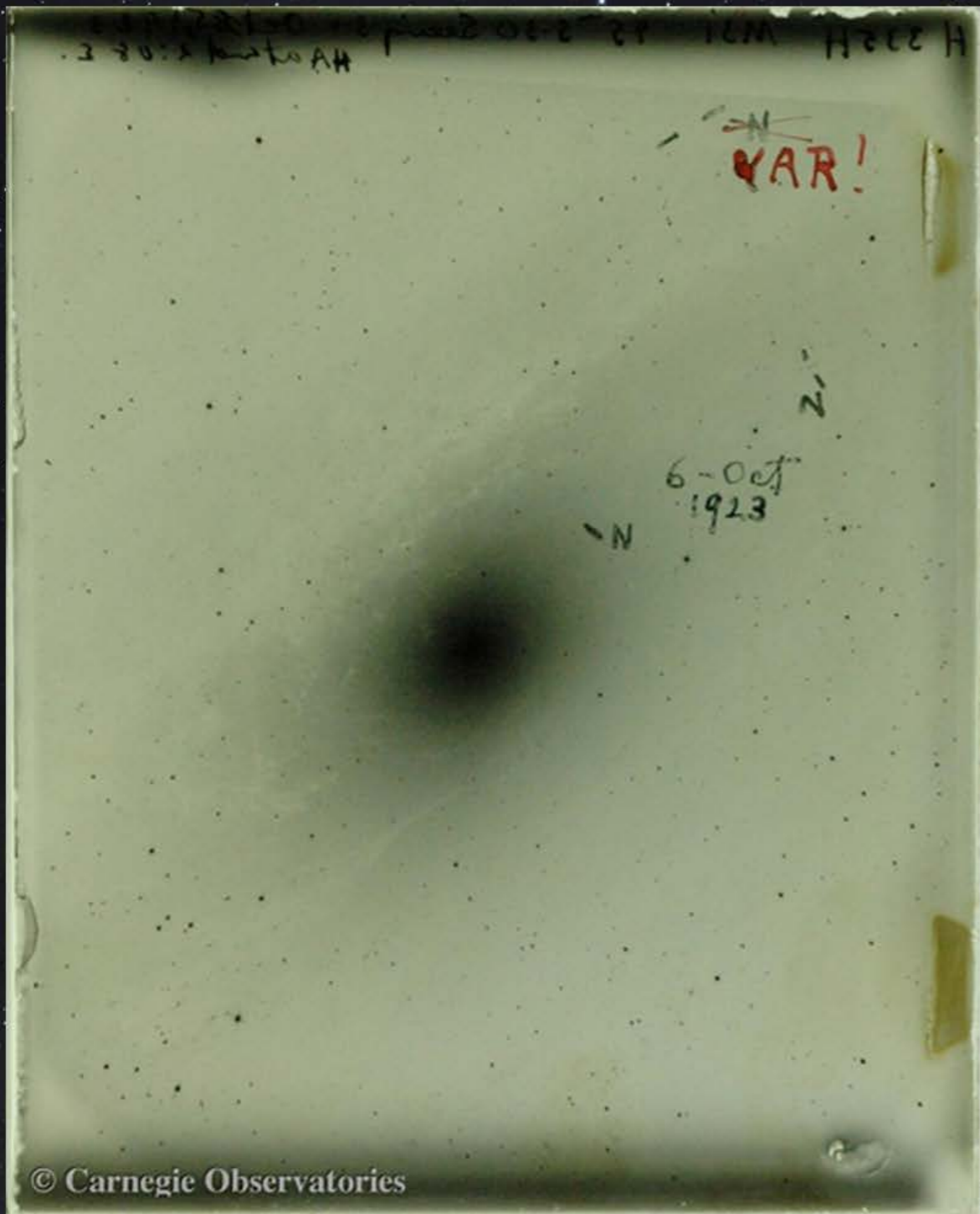

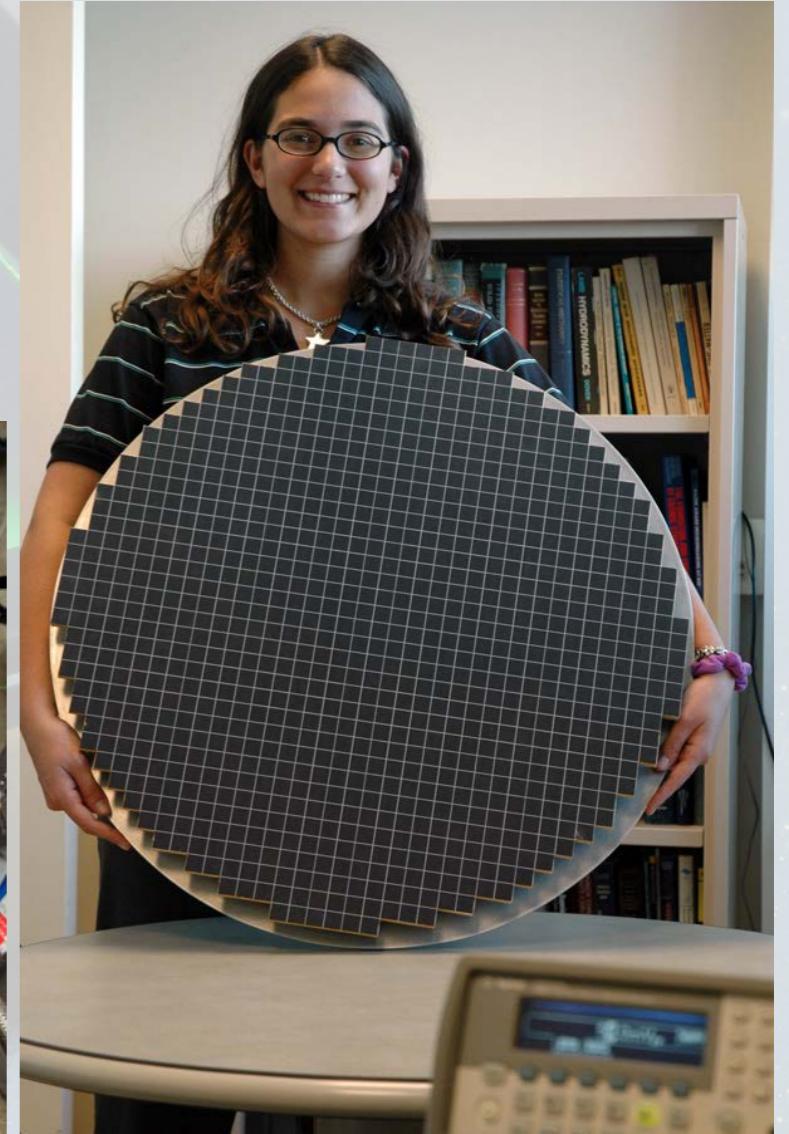
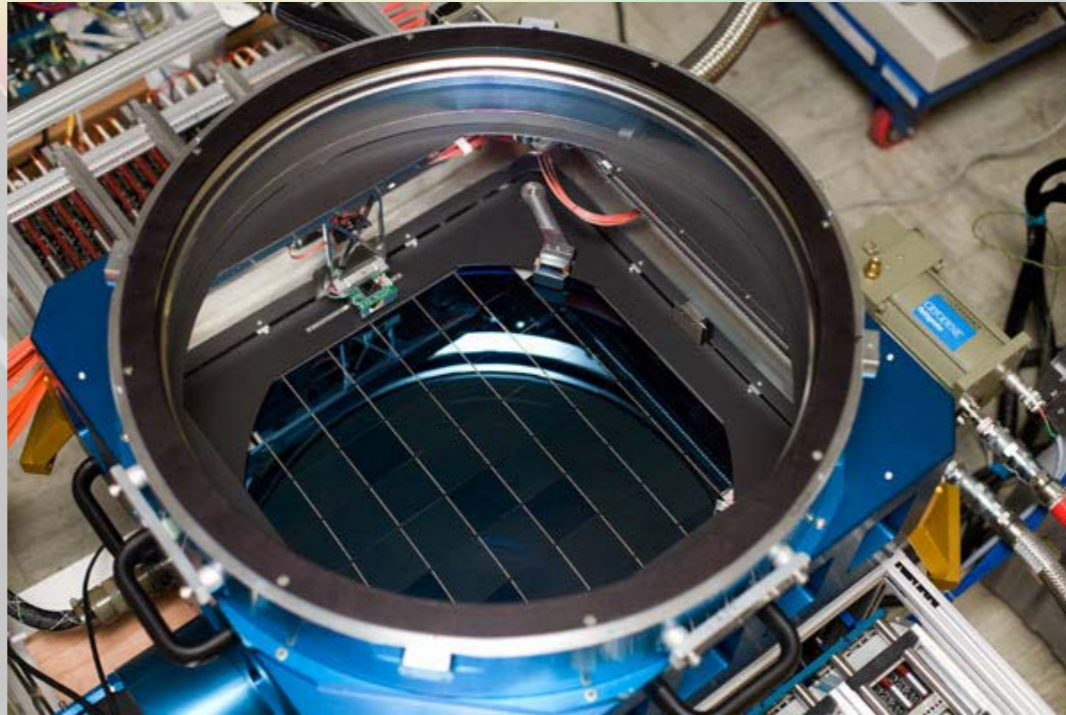
Hubblova cefeida v M31 z domácí hvězdárny

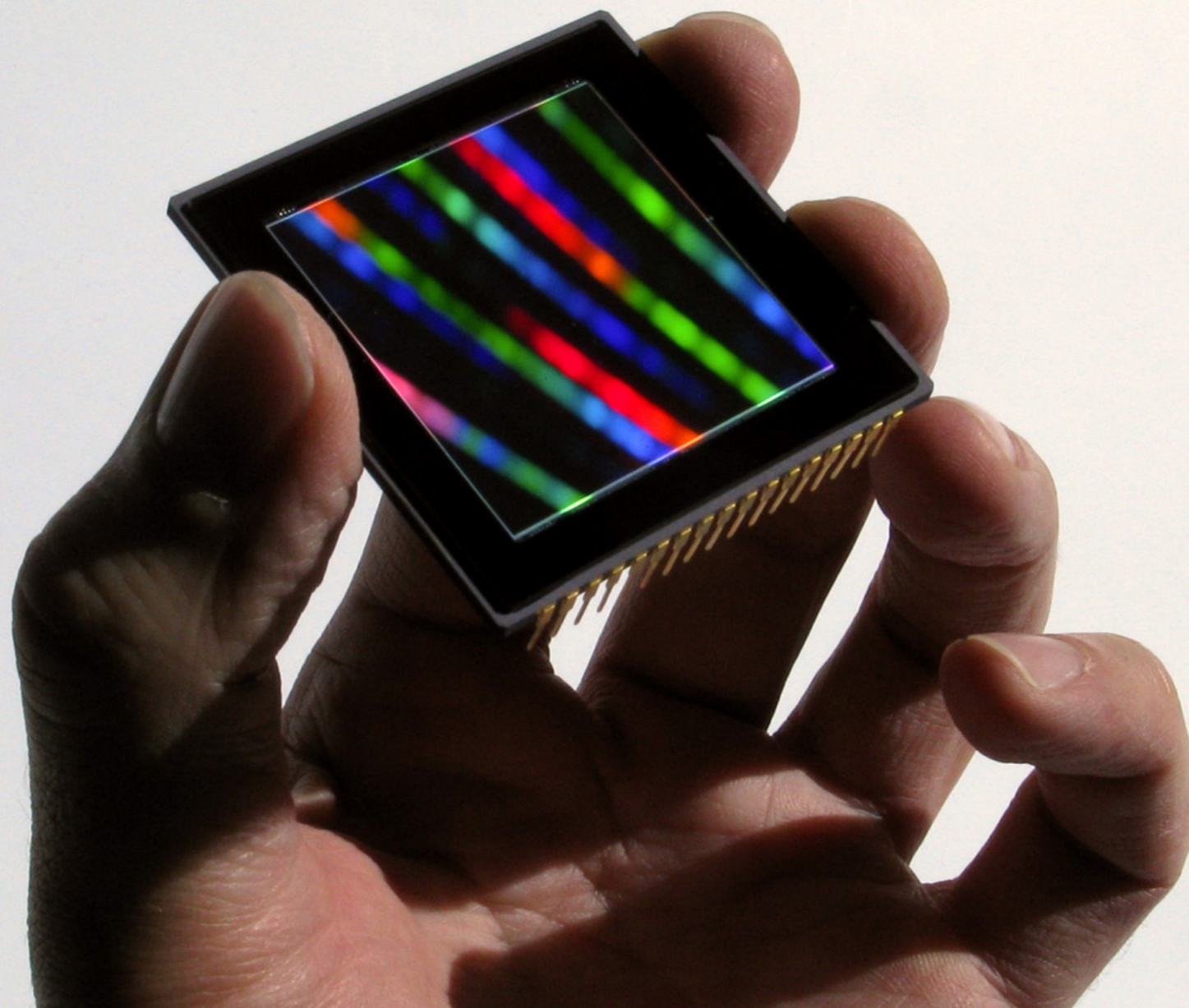

Na co byl
zapotřebí
2,5 m
dalekohled
s filmem,
dnes stačí
25 cm
dalekohled
s CCD nebo
CMOS
kamerou

Moderní pole CCD detektorů dosahují rozlišení miliard pixelů

Principy práce CCD a CMOS detektorů

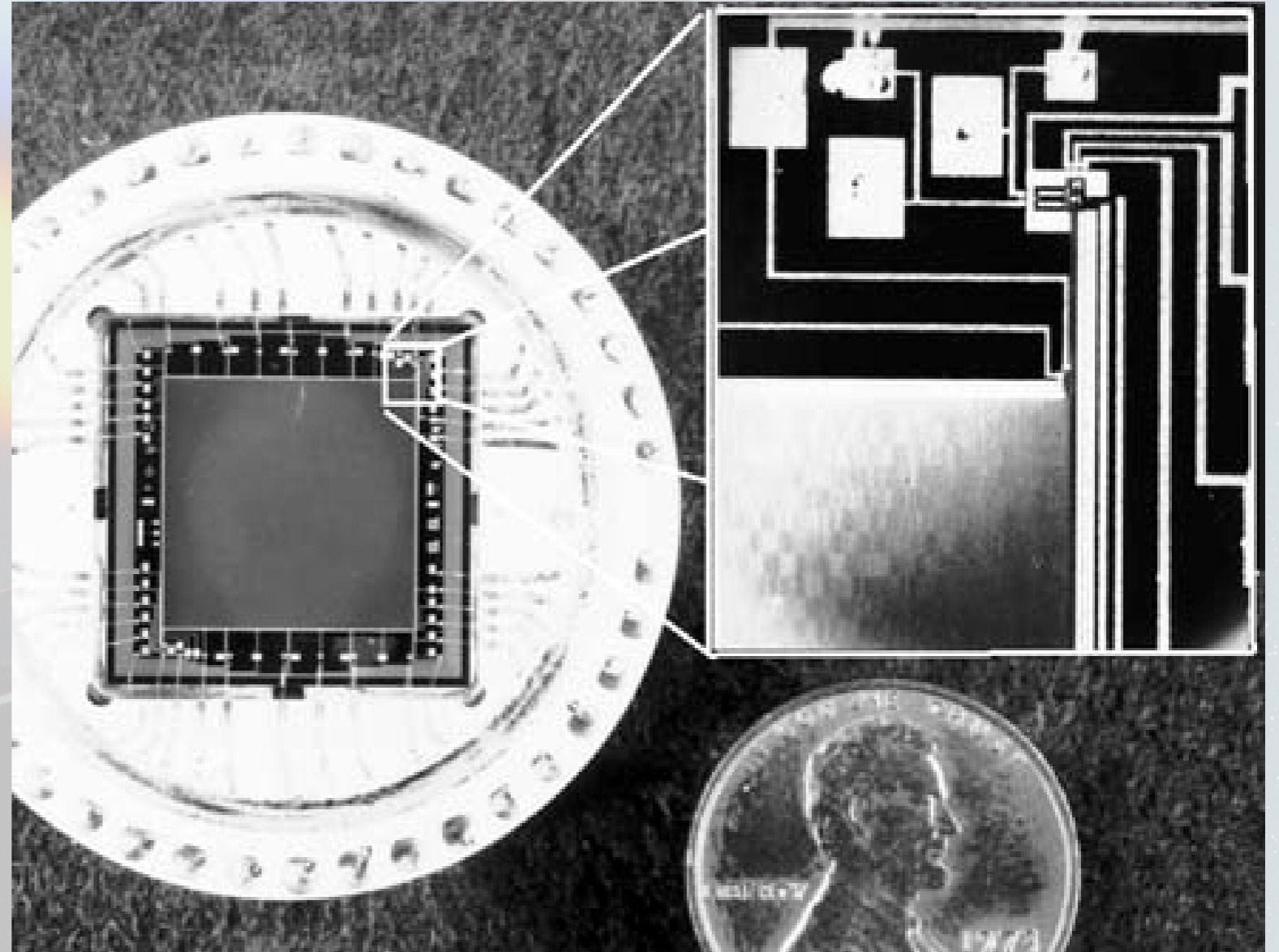
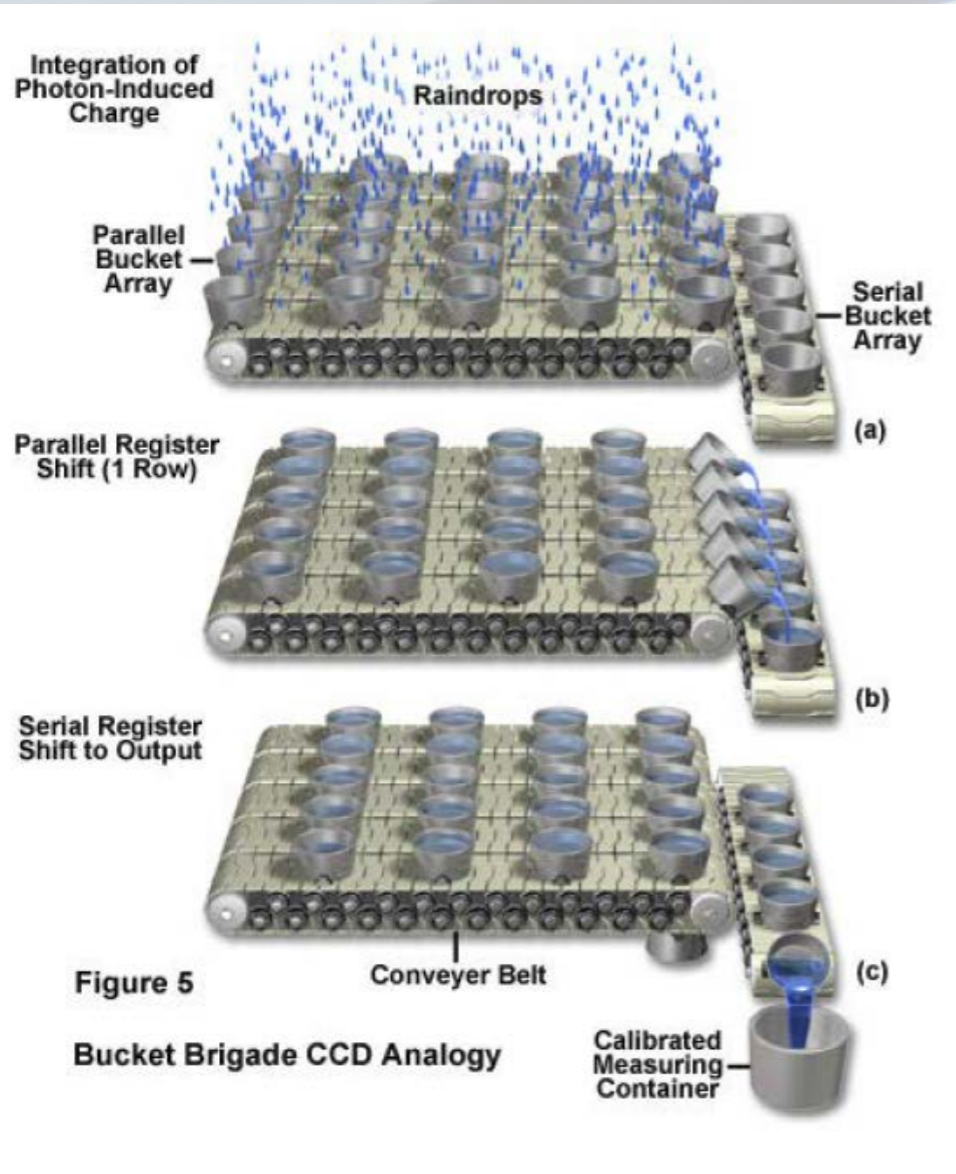
Jak funguje CCD

- Základní princip práce CCD je poměrně jednoduchý — přicházející **světlo vytváří v polovodiči elektrický náboj** (elektrony).
- Elektrony se nemohou volně pohybovat po čipu, neboť na čipu jsou vytvořeny svislé negativní potenciálové valy (odpuzující elektrony).
- Systém vodorovných elektrod, rovněž s negativním nábojem, vytváří na čipu mřížku tzv. **potenciálových studní**, z nich elektrony nemohou uniknout.

Jak funguje CCD (2)

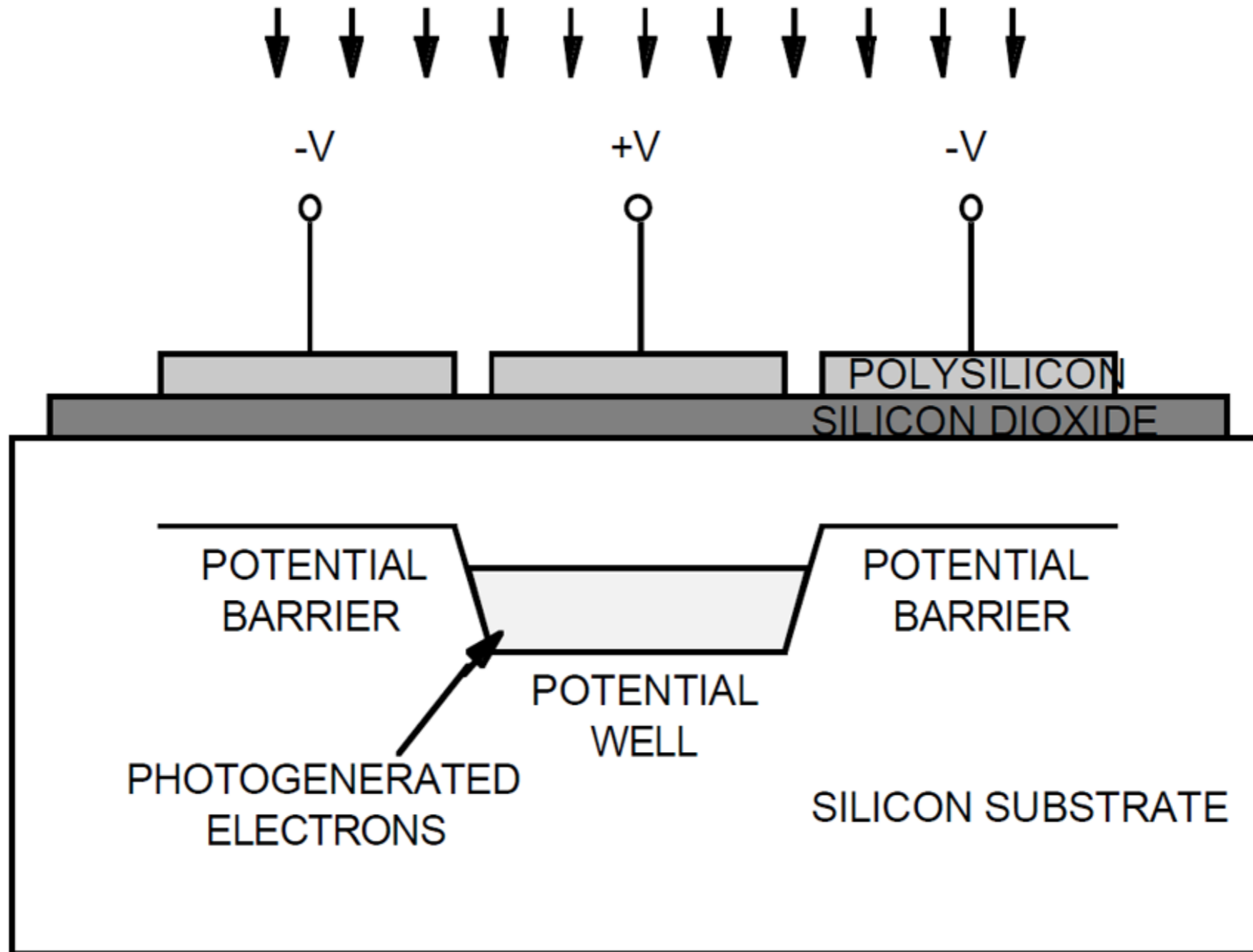
- Každá potenciálová studna reprezentuje jeden obrazový bod (tzv. **pixel** z anglického „picture element“), tedy nejmenší čtvereček obrazu.
  - Pixely vystavené většímu množství světla nashromáždí více elektronů a naopak.
- Jedna ze základních výhod CCD čipů ve srovnání s lidským okem tedy je **schopnost akumulace náboje** po dlouhou dobu.
  - CCD tak mohou postupně nashromáždit dostatek světla i z velmi slabých světelných zdrojů.

Charge Coupled Device (Nábojově vázané prvky)

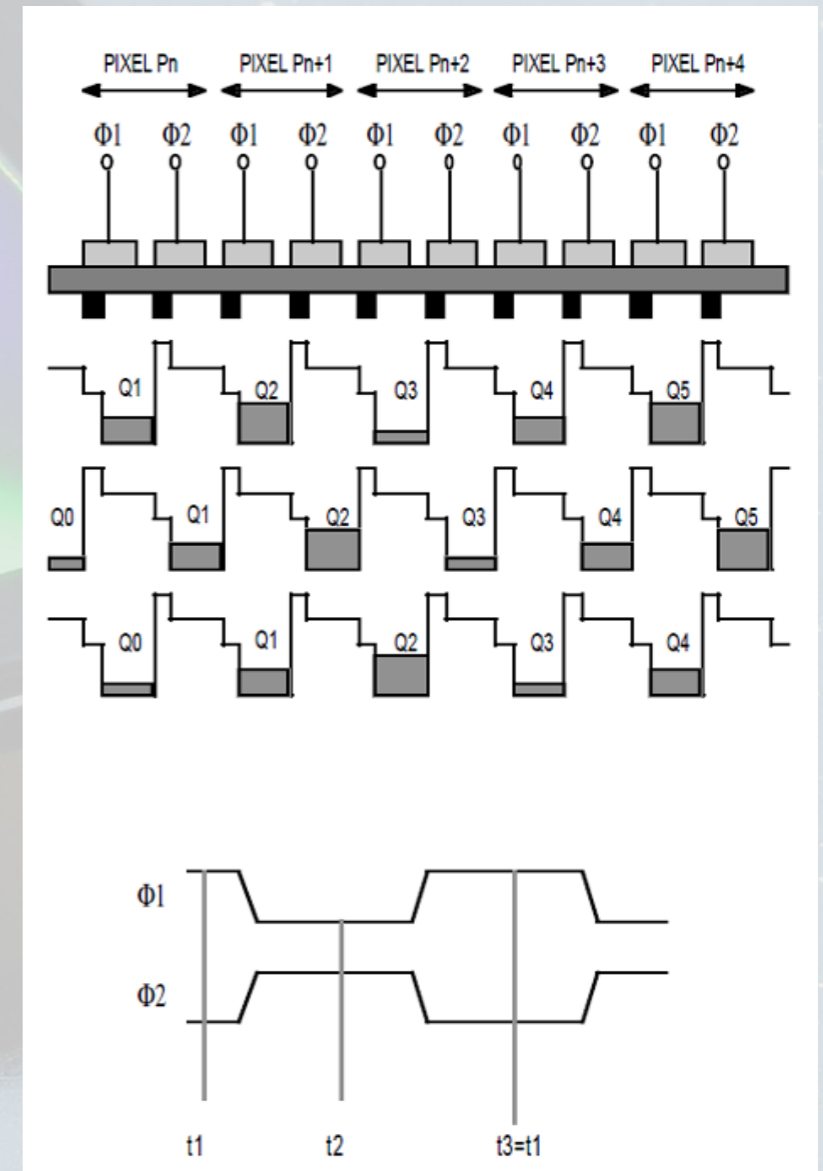
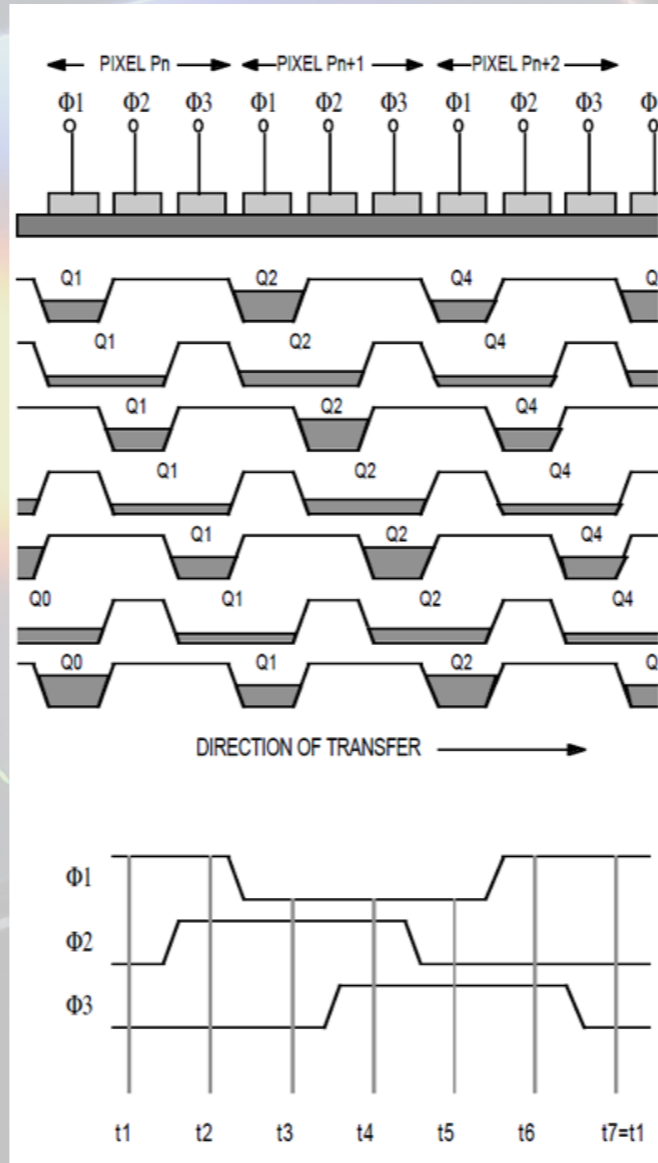

INCIDENT LIGHT

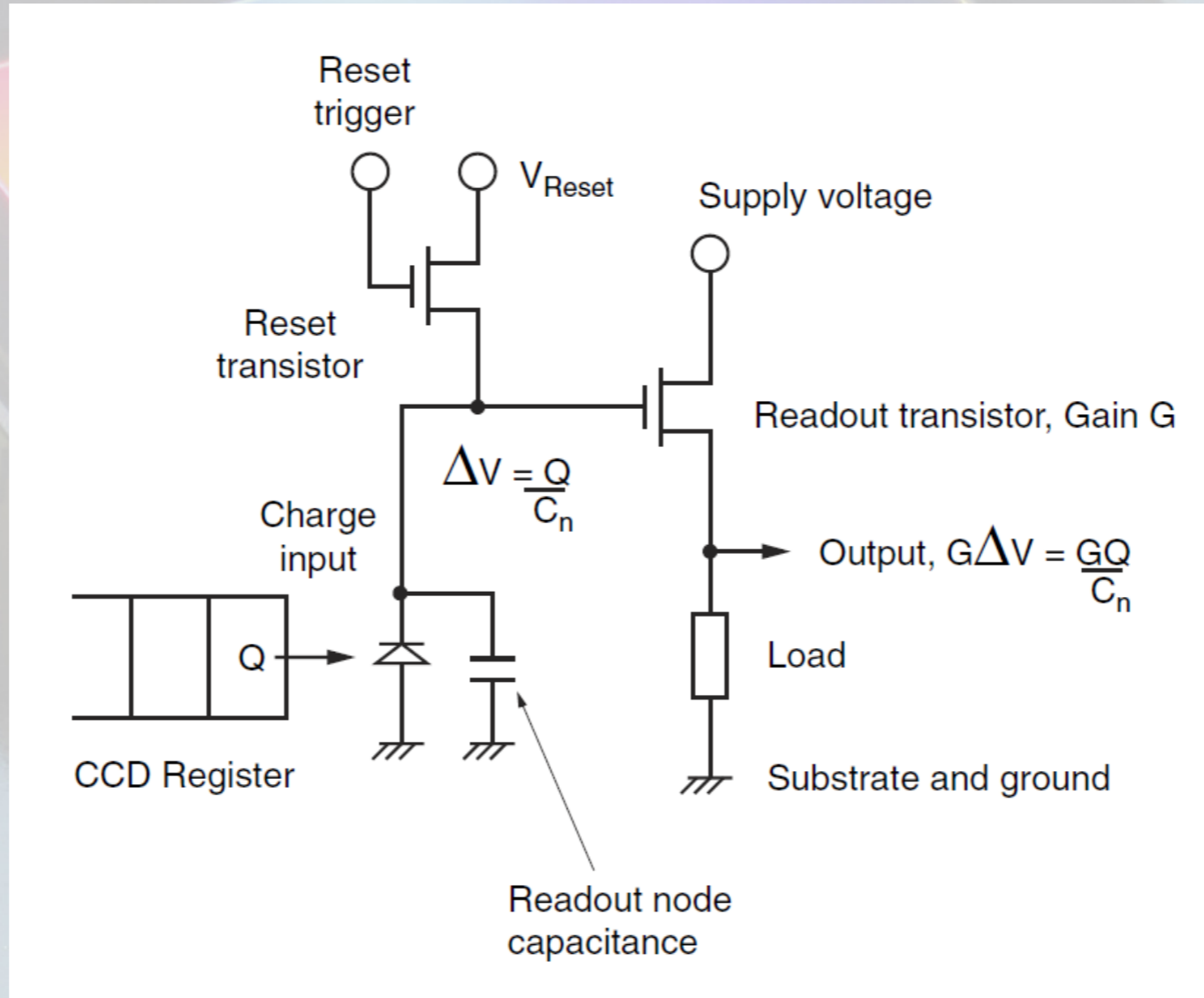

Posun náboje (charge coupling)

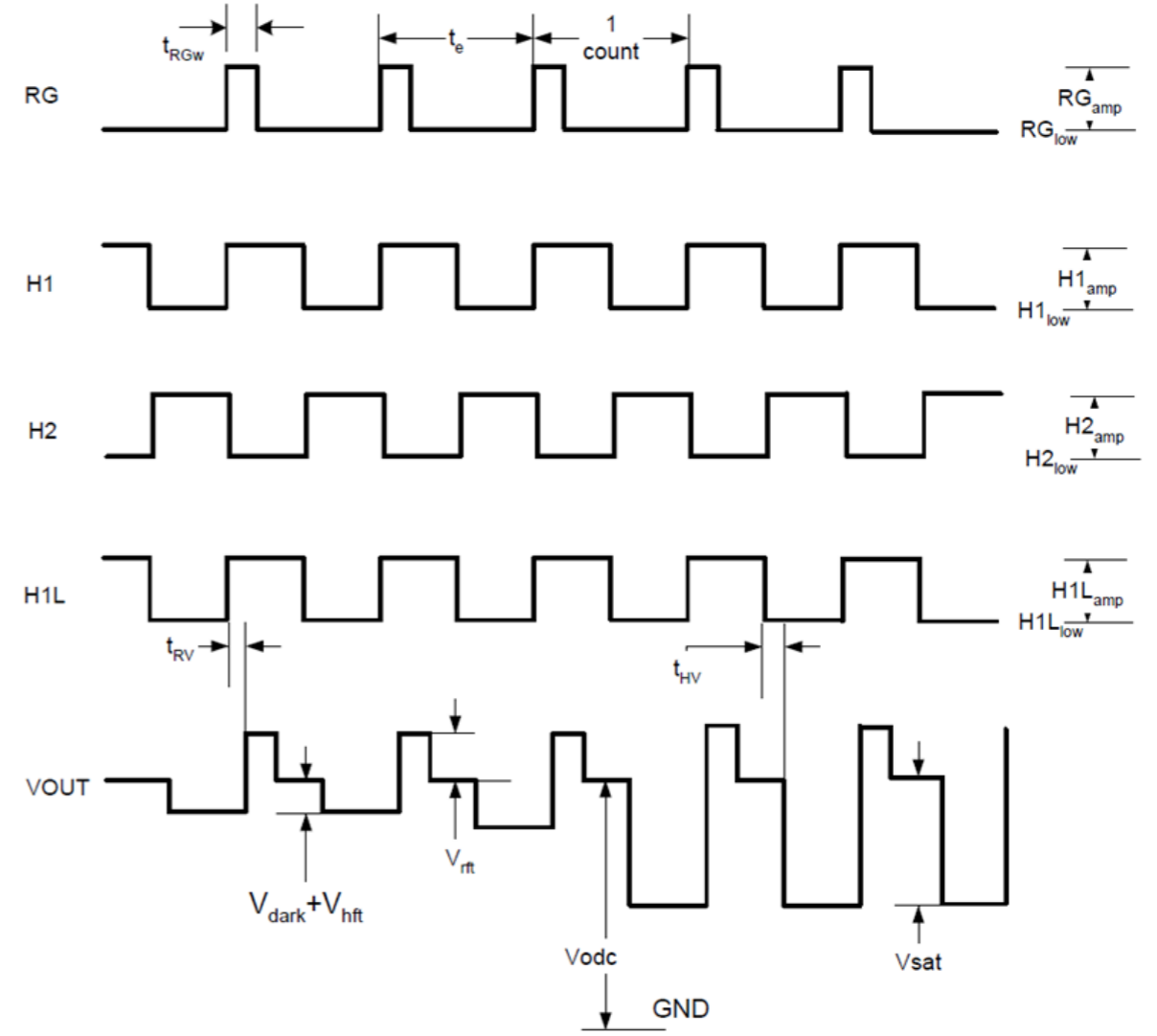
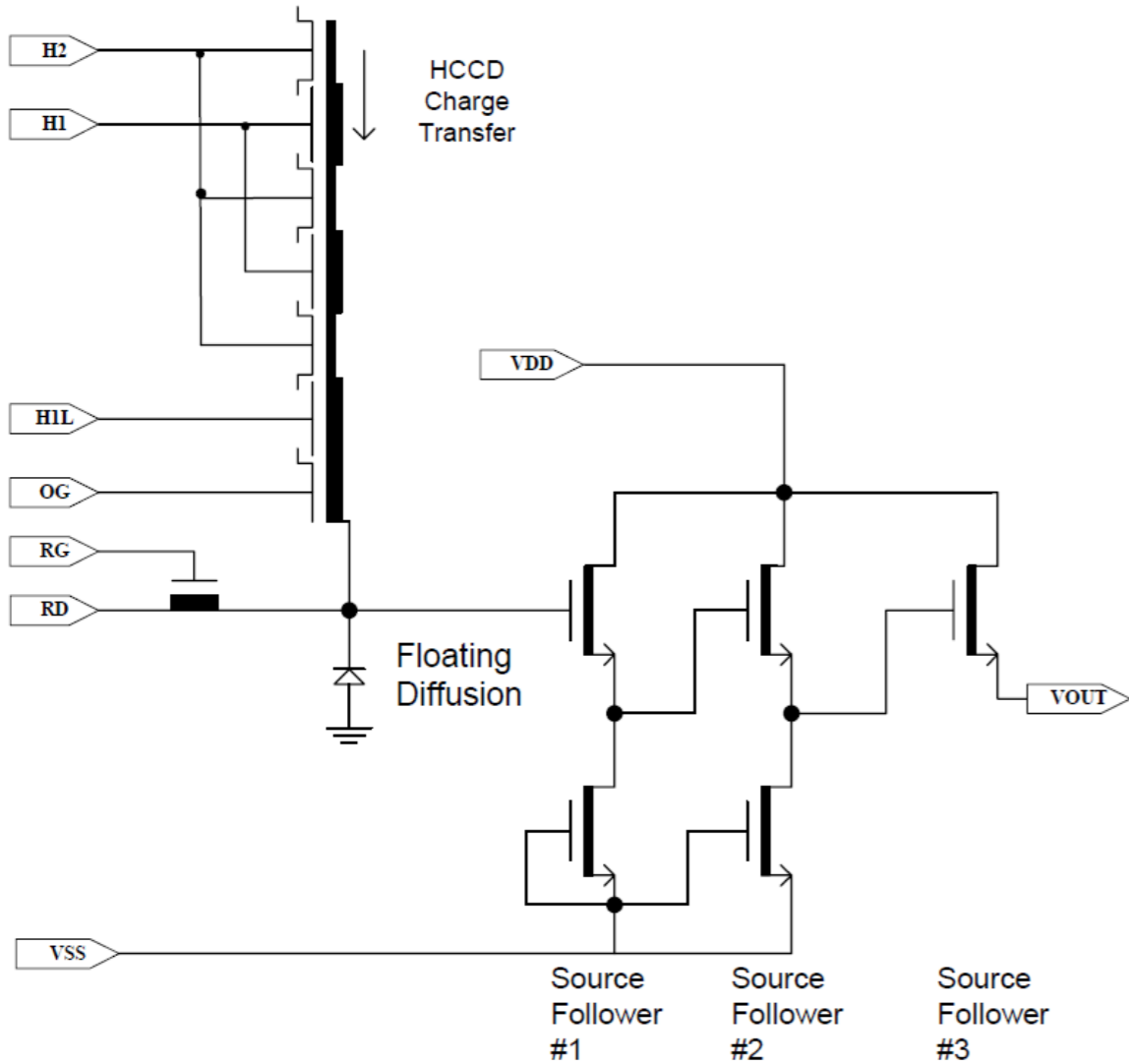
- Základní třífázový posun náboje (vlevo).
- Pravý dvoufázový posun náboje (vpravo).
  - Využívá schodového potenciálu pod řídicími elektrodami.

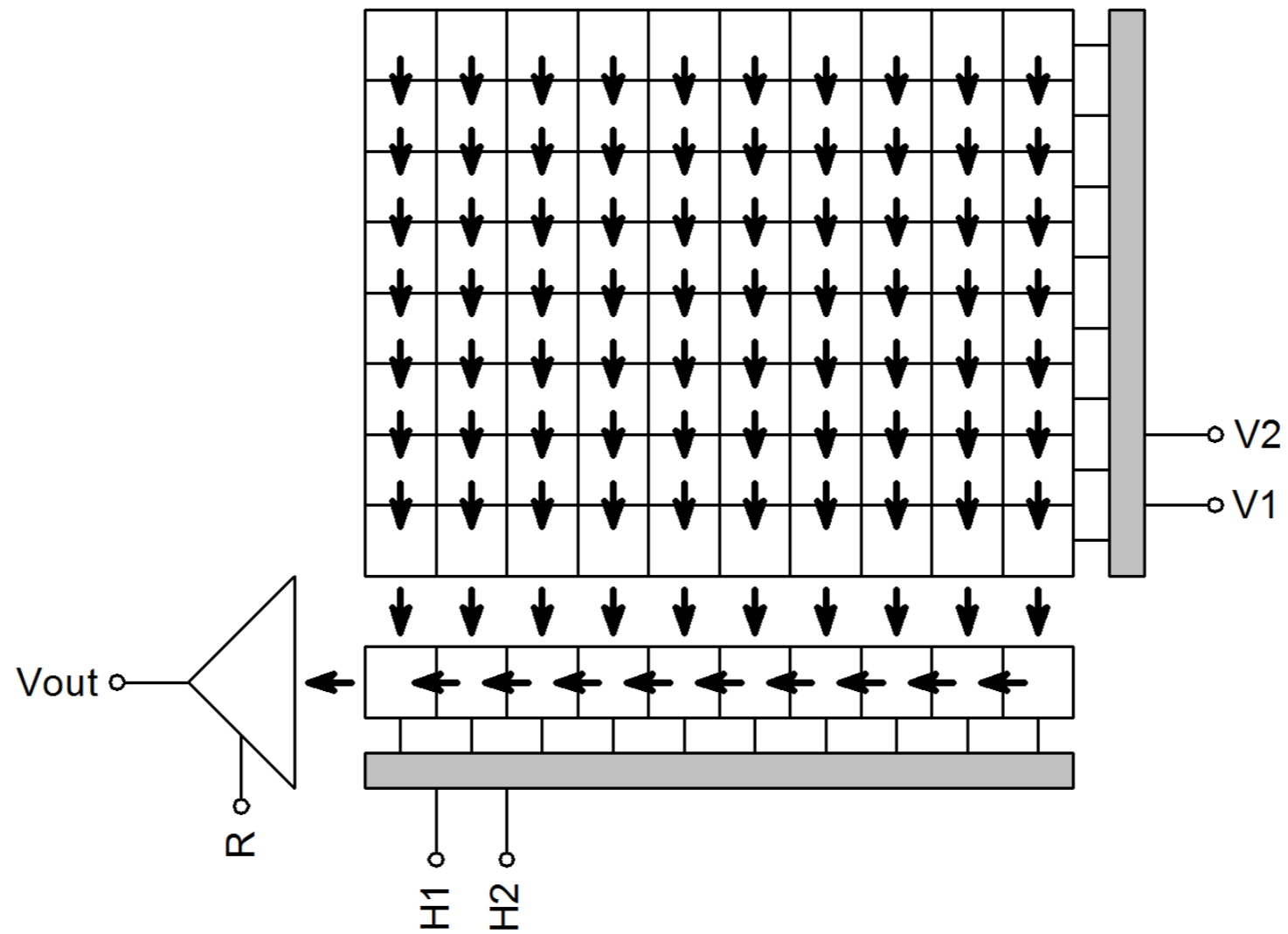
Výstupní zesilovač CCD senzoru (převodník náboje na napětí)

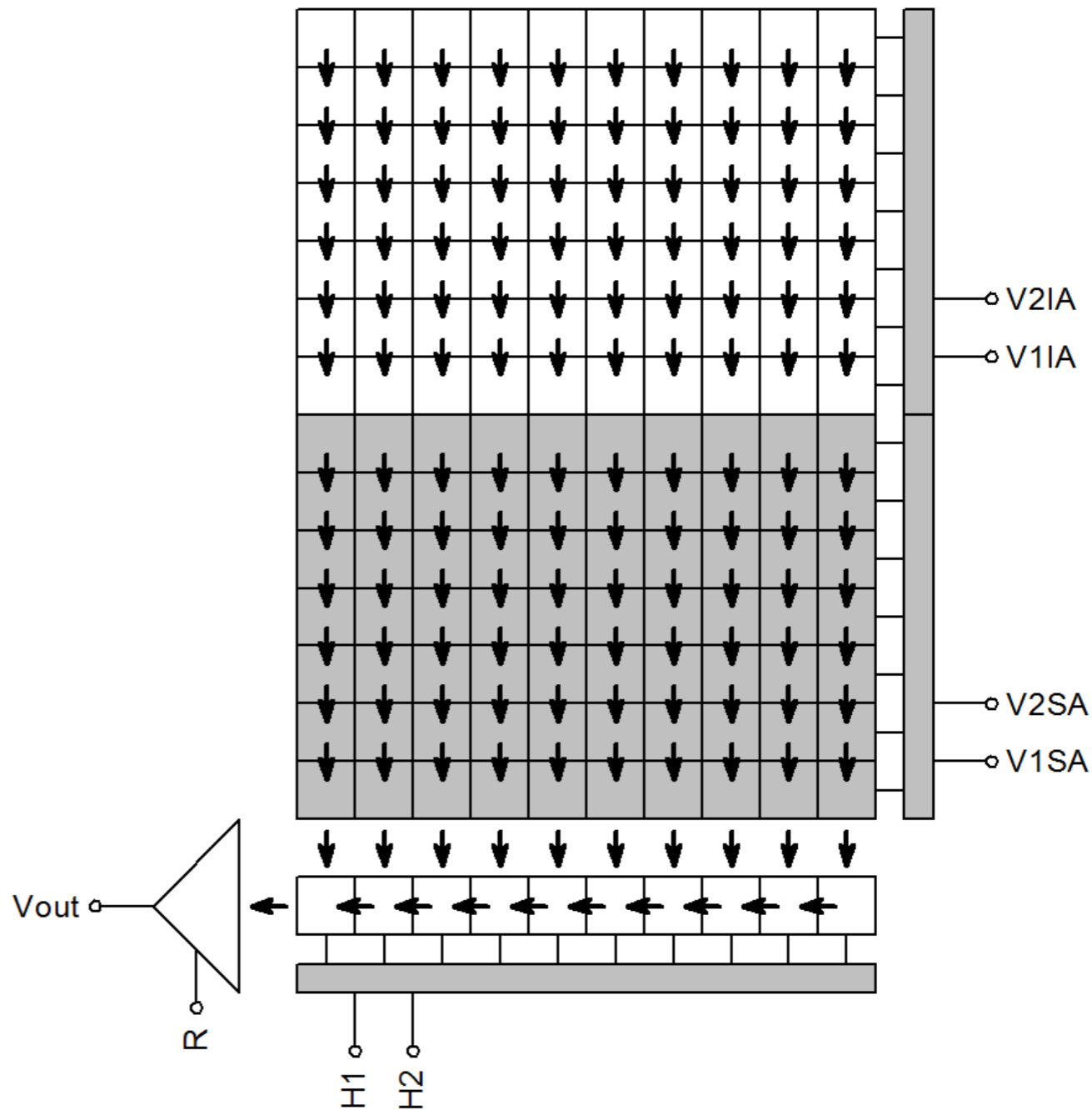
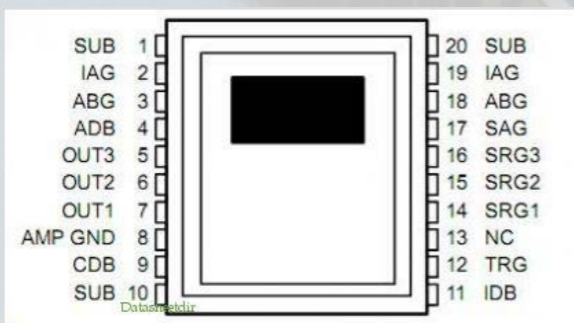
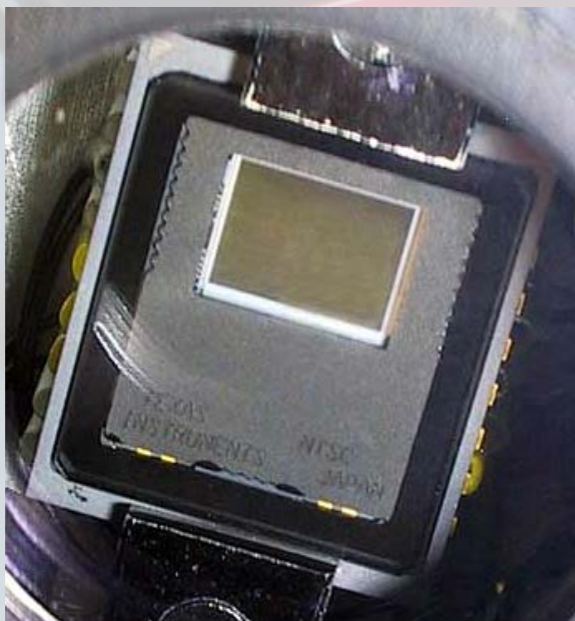
Výstupní signál CCD senzoru

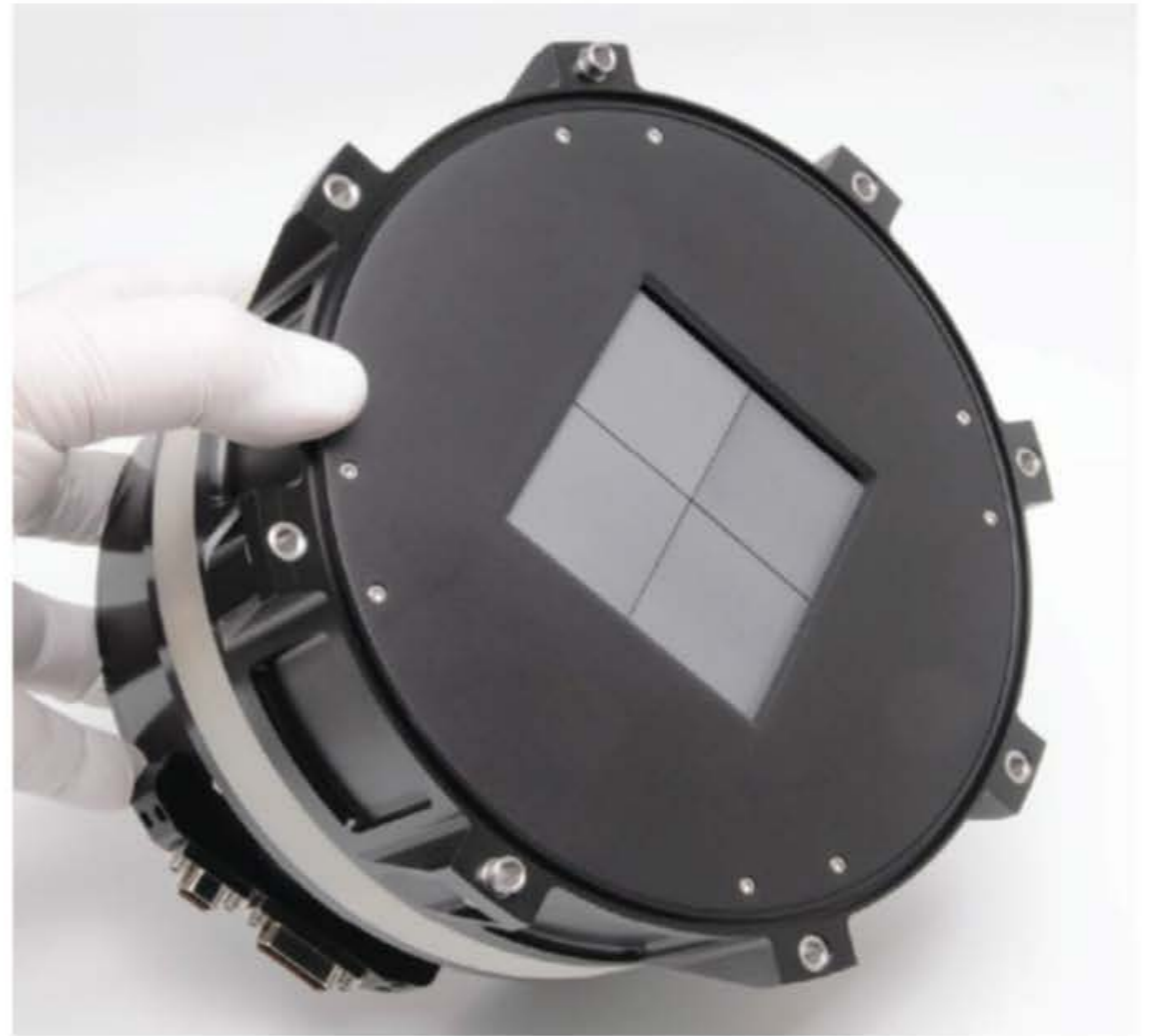
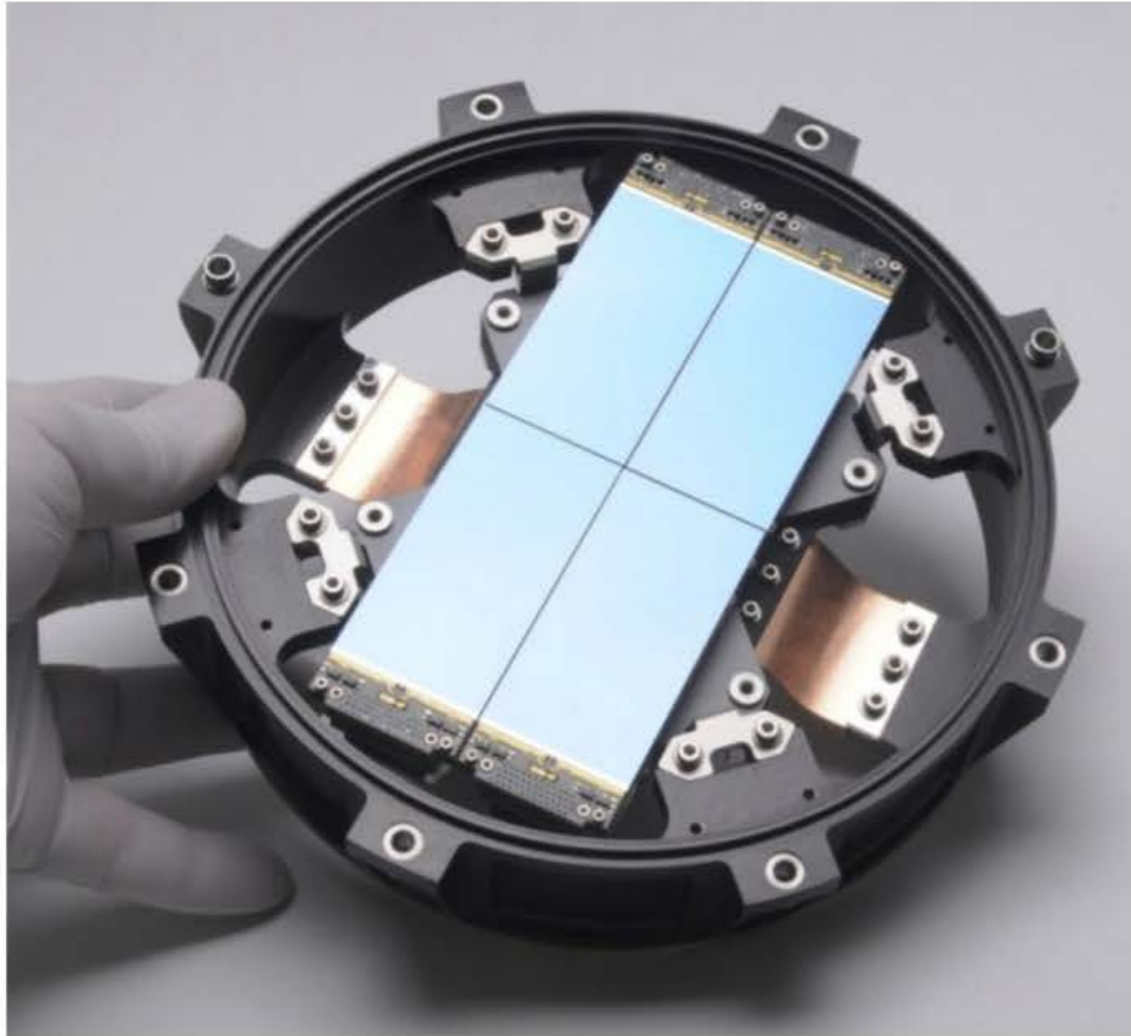
Full Frame (FF) CCD sensor

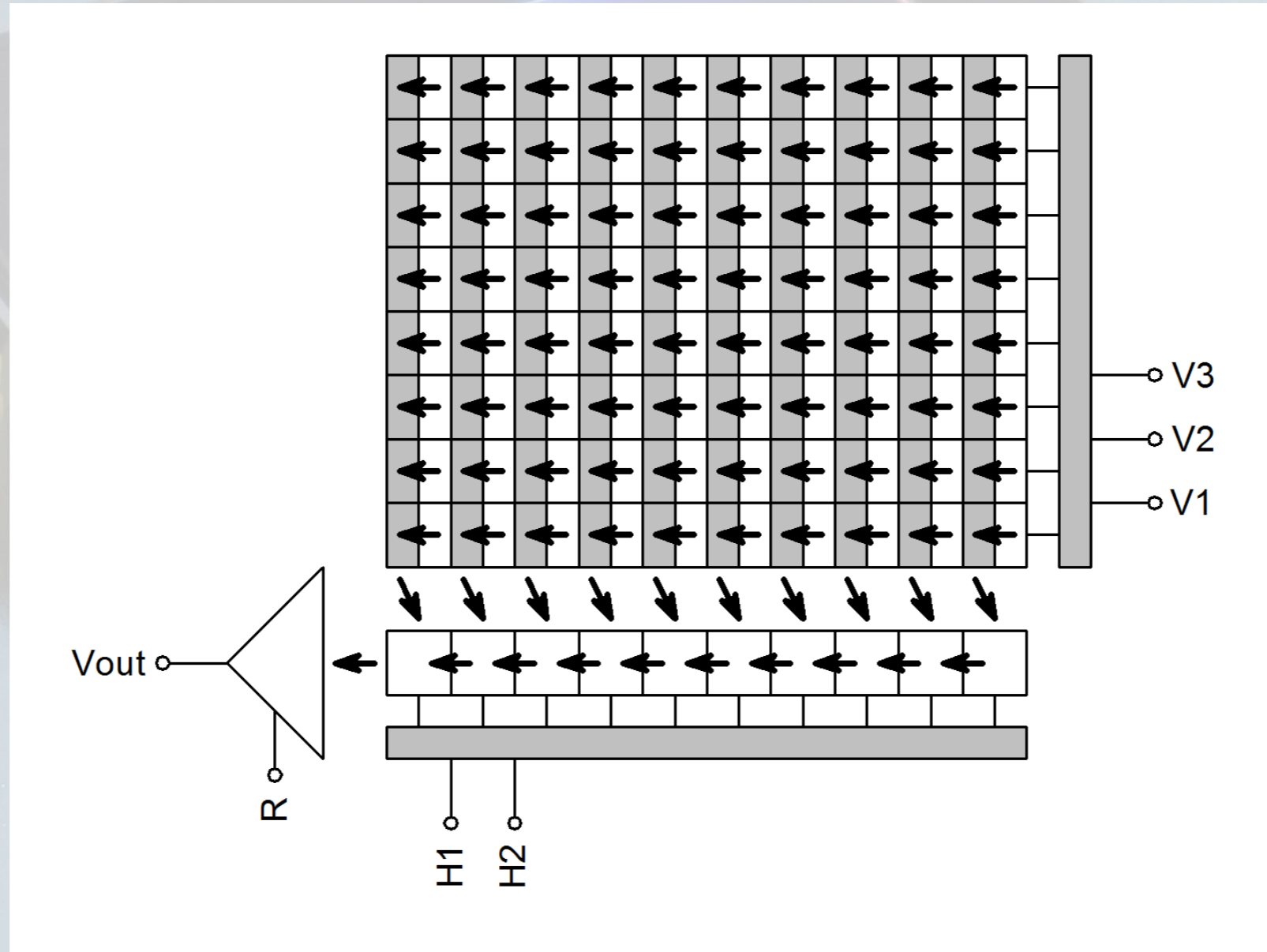
Frame Transfer (FT) CCD sensor

FT architektura CCD senzorů kamer TESS

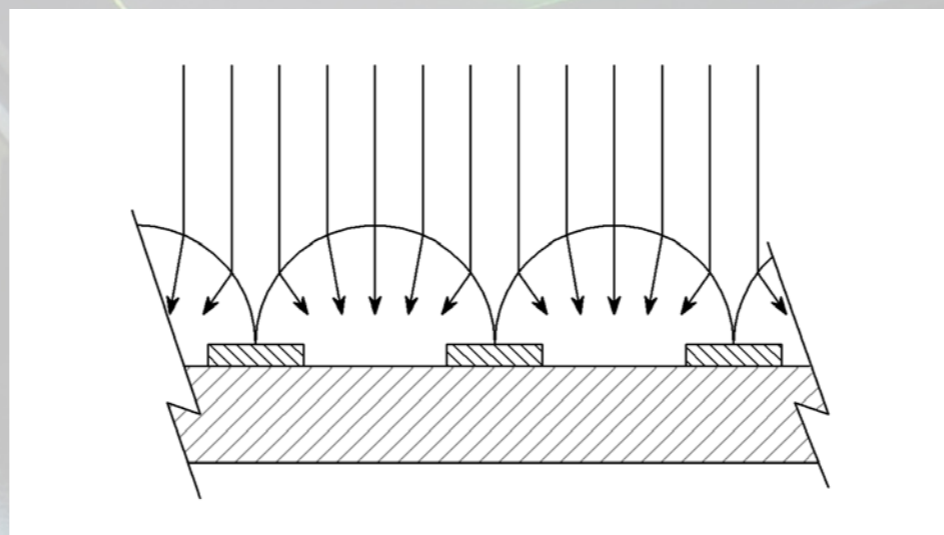
Interline Transfer (IT) CCD sensor

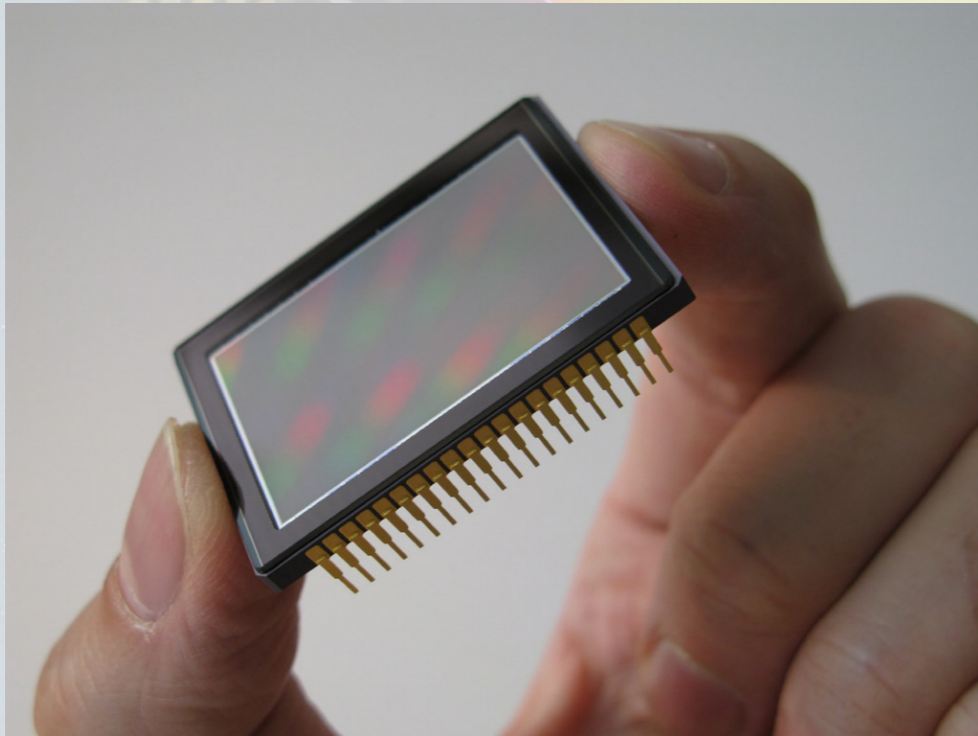
Boj o kvantovou účinnost (mikročočky)

- Prokládání aktivních a neaktivních sloupců omezuje plochu, kterou čip shromažďuje světlo. Tento efekt může být částečně kompenzován pokročilými výrobními postupy, např. aplikací tzv. **mikročoček**.
- Mikročočky soustředí světlo z oblastí CCD čipu necitlivých na světlo (zastíněné vertikální sloupce) na aktivní světlocitlivé oblasti.

Kvantová účinnost KAI-11002

- S mikročočkami (nahore)
- Bez mikročoček (dole)

Monochrome with Microlens Quantum Efficiency

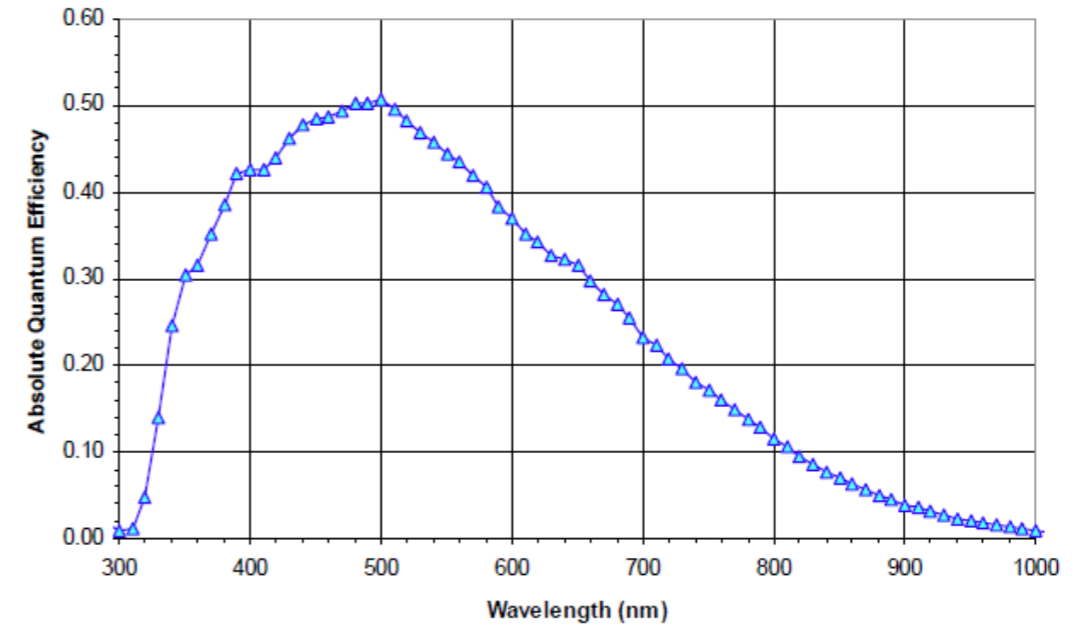

Figure 12: Monochrome with Microlens Quantum Efficiency

Monochrome without Microlens Quantum Efficiency

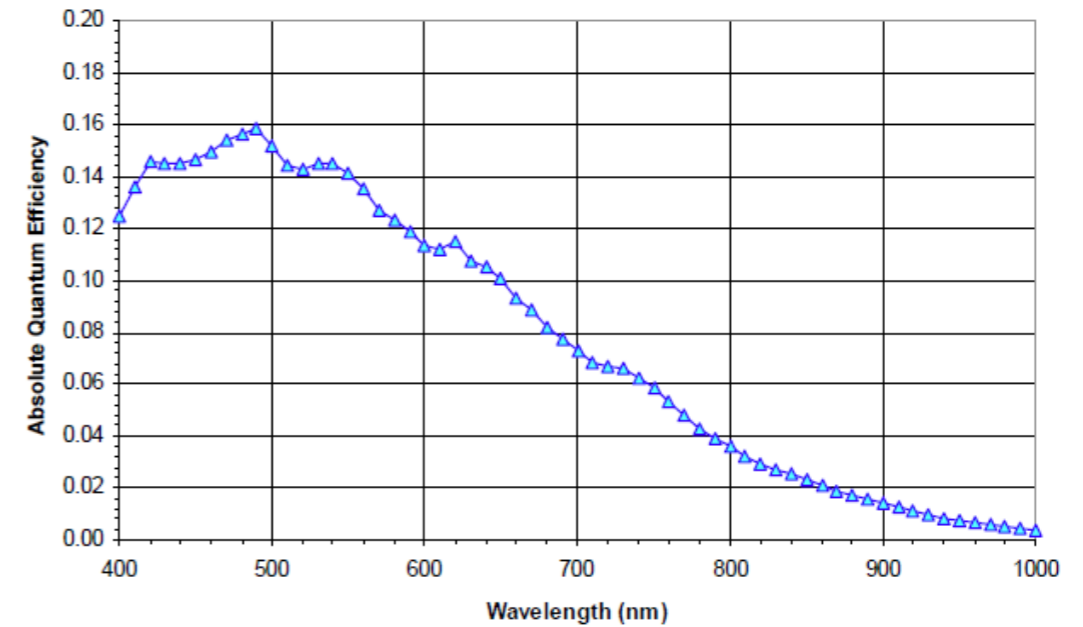
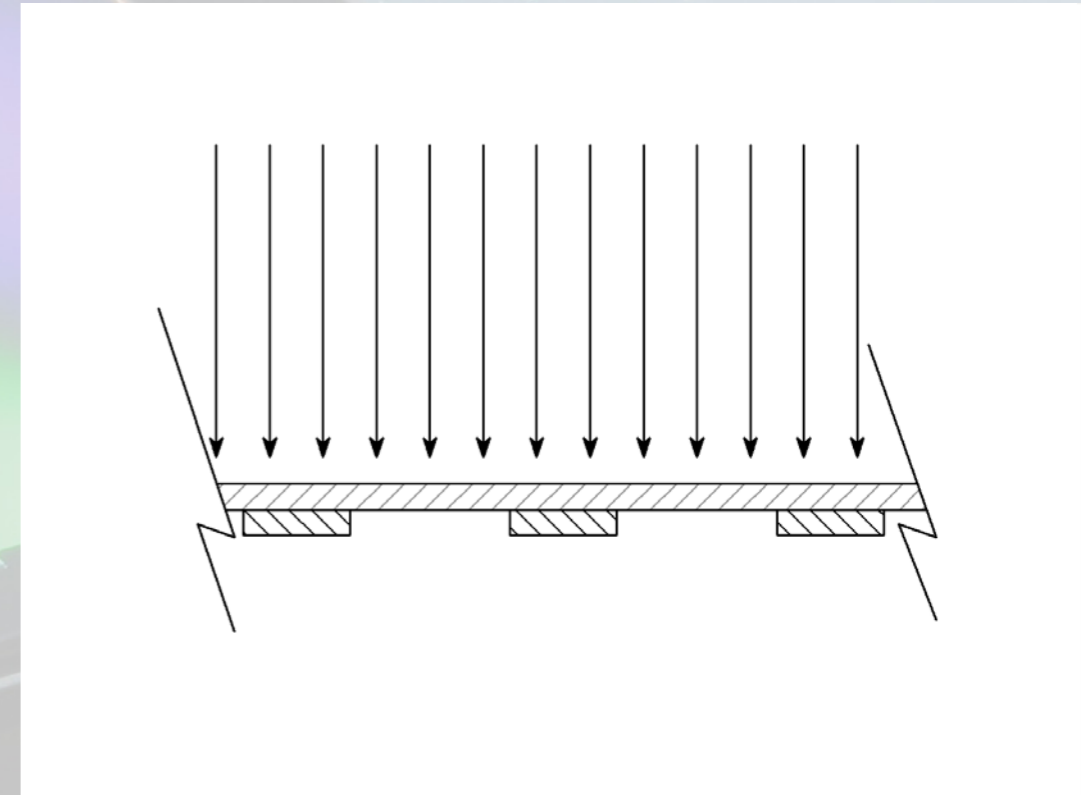

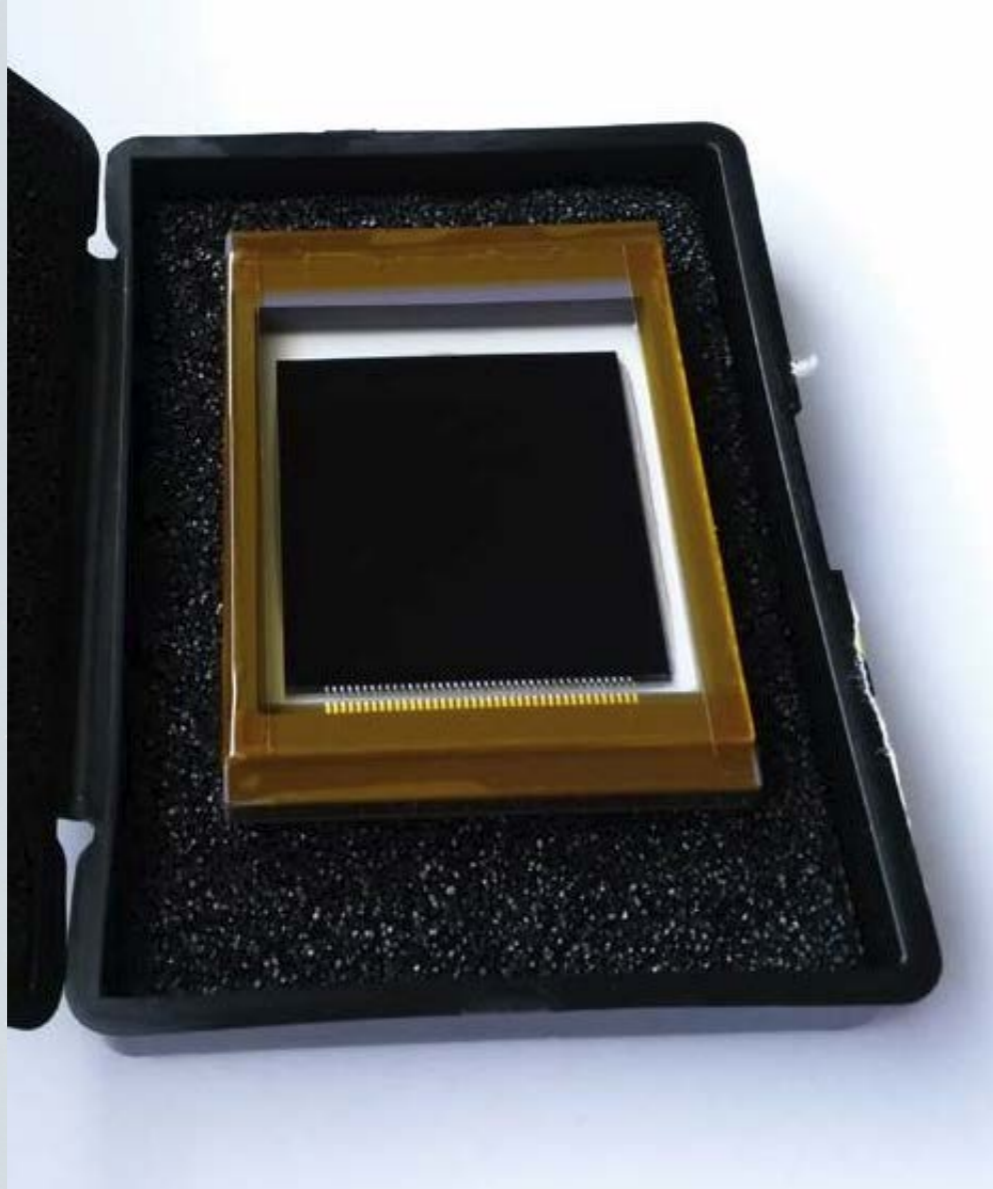
Figure 13: Monochrome without Microlens Quantum Efficiency

Boj o kvantovou účinnost (Back-illuminated CCDs)

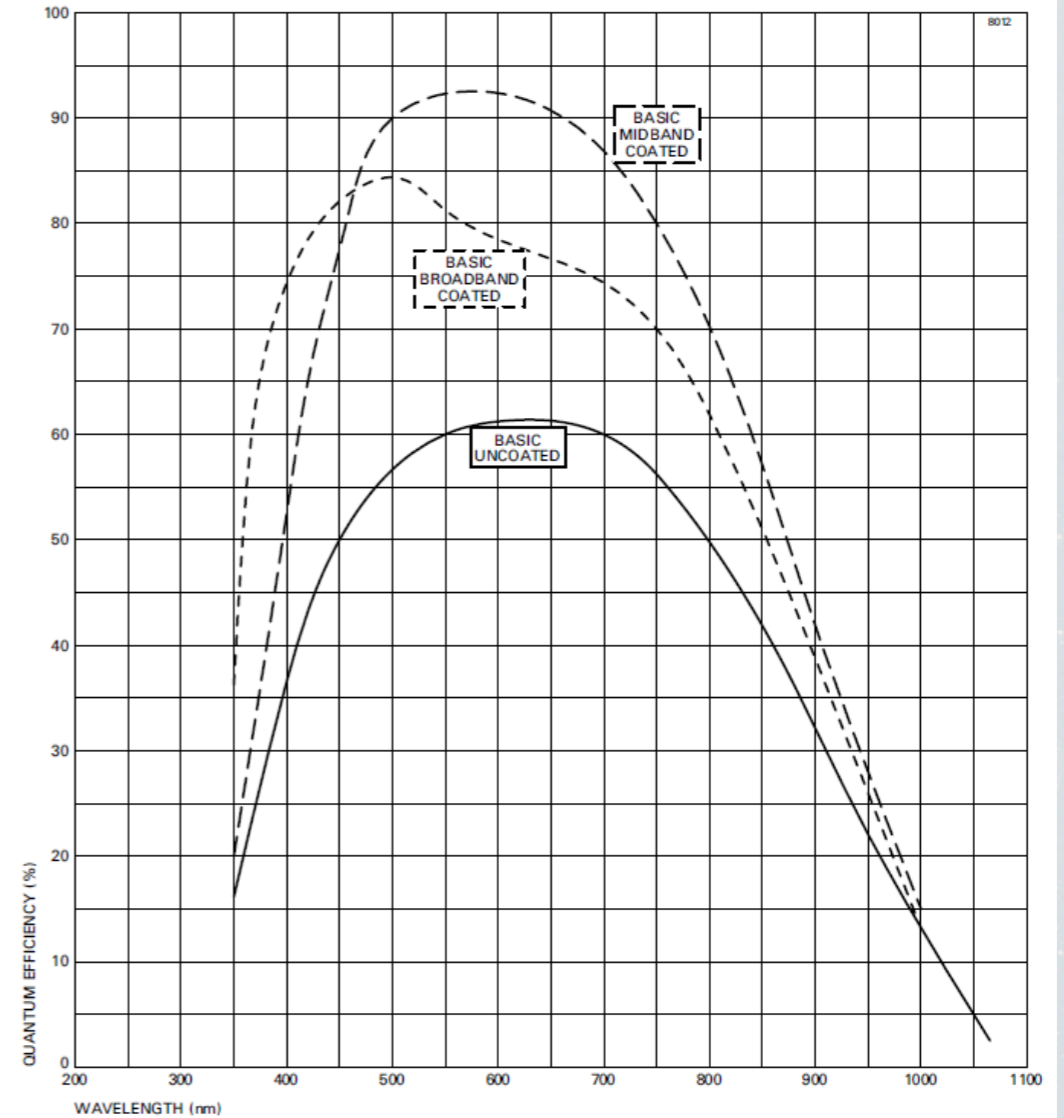
- Nejvyšší možné QE lze dosáhnout použitím tenčených čipů **osvětlovaných zezadu** (anglicky back-illuminated CCD).
- Tyto čipy jsou zapouzdřeny „vzhůru nohama“, takže elektrody jsou na spodní straně čipu a neblokují přicházející světlo.
- Samotný čip je velmi ztenčen až na tloušťku několika mikrometrů. Prakticky celá zadní strana čipu je tedy vystavena světlu.

Back-illuminated CCD firmy E2V

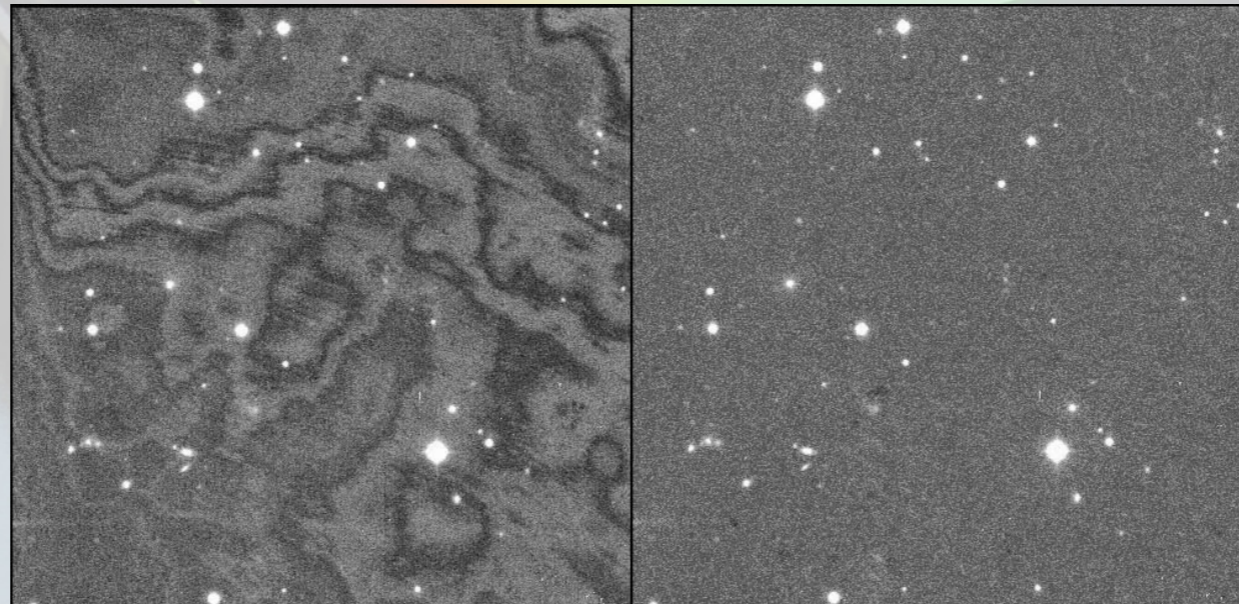

TYPICAL SPECTRAL RESPONSE (At -20°C , no window)

Back-illuminated CCDs

- Výroba tenčených čipů je ale velmi náročná a čipy jsou hodně drahé.
- Osvětlení zezadu také může způsobovat některé negativní efekty, jako jsou např. interferenční obrazce způsobené infračerveným zářením atmosféry („fringing“ – třásně).

CMOS a/nebo CCD senzory

- Zažité zkratky **CCD** a **CMOS** pro dva základní typy snímačů naneštěstí označují každá něco jiného:
  - **Charge Coupled Device** je označení principu práce.
  - **Complementary Metal Oxide Silicon** je označení konstrukce integrovaných logických obvodů s unipolárními FE tranzistory.
- Velice základní princip práce je identický – foton excituje atomy křemíku a uvolněné elektrony reprezentují míru osvětlení.
  - Vše další se ale liší – CCD je v principu analogový obvod, CMOS je digitální obvod (využívá výrobní linky pro digitální obvody).

CCD

- Dopadající fotony uvolňují elektrony.
- Elektrony jsou vázány v tzv. „nábojových pastích“ (pixelech).
- Akumulací roste počet elektronů v každé nábojové pasti.

CMOS

- Dopadající fotony uvolňují elektrony.
- Elektrony nabíjejí kondenzátory (diody v závěrném směru) v pixelech.
- Akumulací roste napětí na kondenzátorech.

CCD

- CCD je sériové zařízení.
  - K hodnotě pixelu se nelze dostat jinak než postupným posunem náboje po ploše čipu.
- Výstupem je analogové napětí, na číslo je převede až elektronika kamery.
- A/D převod je typicky 16 bitový (0-65535).

CMOS

- Jednotlivé pixely jde adresovat (jako paměť).
- Napětí se převádí na číslo přímo v čipu zpravidla řadou paralelních A/D převodníků.
- Rozlišení je mezi 8 a 12 bity (0-255 až 0-4095).
  - Výjimečně 14 a nově i 16 bitů.
- Výstupem je digitální datová sběrnice.

(ne) výhody CCD

- (-) Pomalé čtení
- ($\pm$) Citlivost
- ($\pm$) Dynamický rozsah
- (-) Vyšší čtecí šum
- (+) Elektroluminiscenci lze zcela eliminovat
- (-) Kosmetické vady (vadné sloupce)

(ne) výhody CMOS

- (+) Velmi rychlé čtení
- ($\pm$) Citlivost
- ($\pm$) Dynamický rozsah
- (+) Nižší čtecí šum
- (-) Artefakty v obraze (elektroluminiscence, ...)
- (+) Bez vadných sloupců

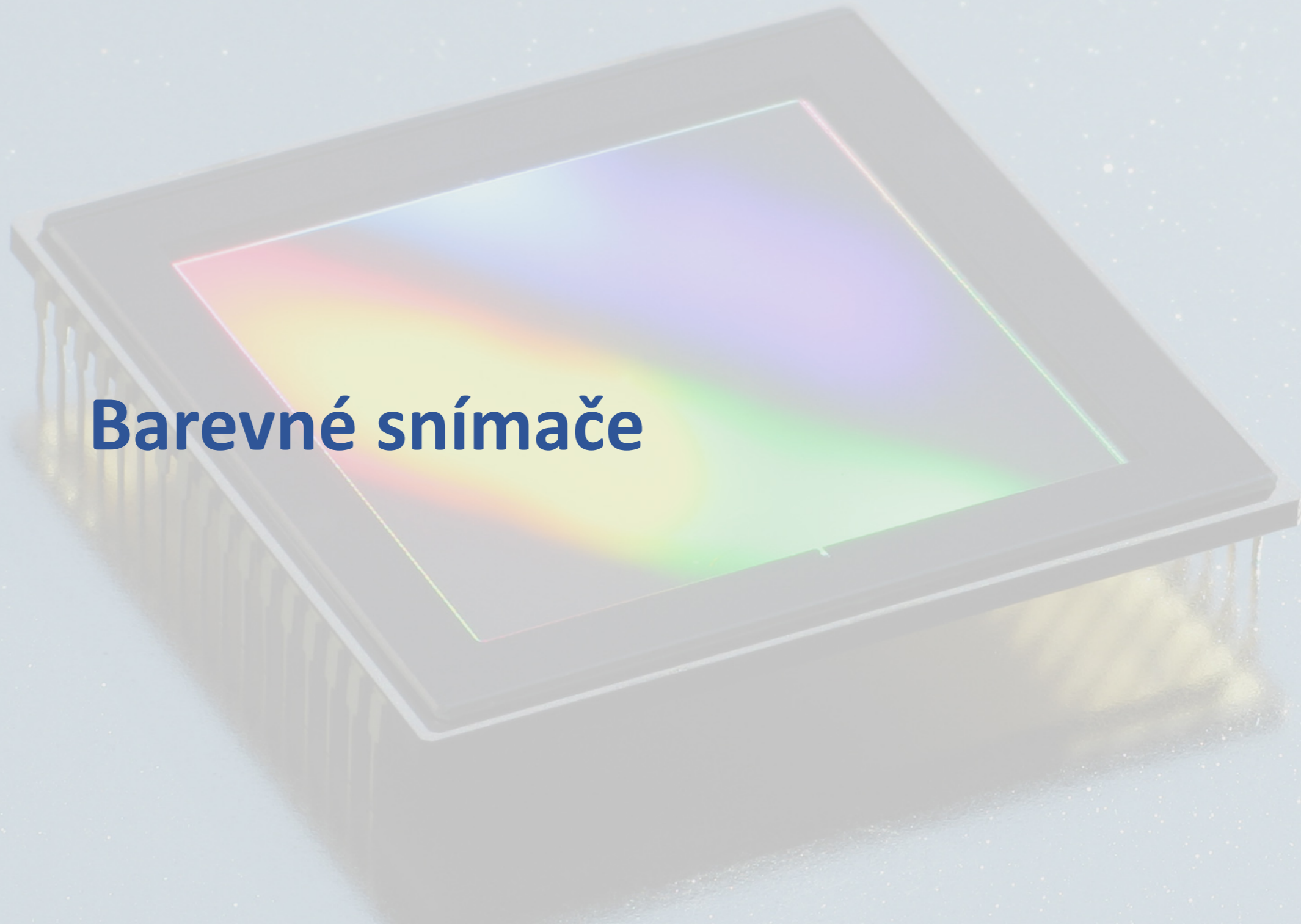
(ne) výhody CCD

- (+) Během snímání je CCD jen pasivní kus křemíku
- (+) Minimální tepelné ztráty $\Rightarrow$ lepší chlazení $\Rightarrow$ menší temný proud
- (-) CCD je stále více okrajová a exotická technologie

(ne) výhody CMOS

- (-) CMOS je neustále (a zpravidla velmi rychle) pracující digitální obvod
- (-) Velké tepelné ztráty $\Rightarrow$ horší chlazení $\Rightarrow$ vyšší temný proud
- (+) Na další vývoj CMOS snímačů se soustřeďují největší polovodičové firmy a investují do něj ohromné částky

Barevné snímače

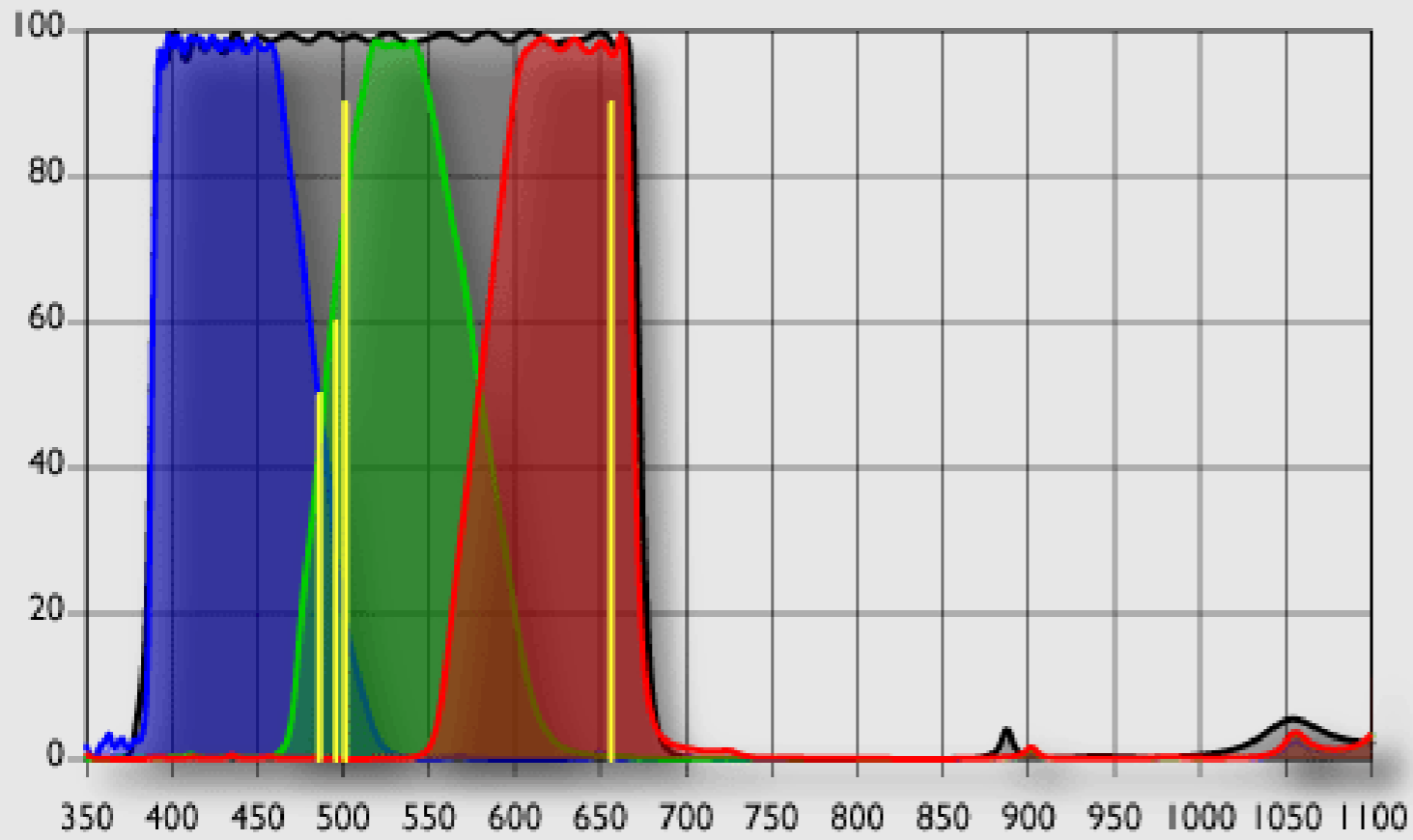
Barevné snímky

- Abychom vytvořili barevný obraz, potřebujeme snímat zvlášť ve třech barvách – v **červené, zelené a modré**.
  - Za to může přítomnost tří druhů světločivých buněk – čípků – na sítnici našeho oka, citlivých právě na červenou, zelenou a modrou barvu.
- Ale CCD snímač je citlivý na všechny barvy a dokonce zasahuje i mimo viditelné spektrum do části ultra-fialové a blízké infra-červené oblasti.
- K detekci pouze požadované barvy je tedy zapotřebí světlo filtrovat.

Snímání barevných snímků

- V principu lze filtry k vytvoření barevného obrazu použít dvěma způsoby:
  1. Je možné exponovat samostatné snímky s monochromním čipem přes červený, zelený a modrý filtr.
    - Obraz pak není možné pořídit najednou, je nutno více expozič.
    - Zejména u pohybujících se objektů (třeba u komet) to je vážná komplikace.
  2. Je také možné aplikovat filtry přímo na pixely snímače.
    - Barevný obraz je pak možné získat jedinou expozič.
    - Ve všech aplikacích kromě specializovaných kamer jsou barevné senzory.

RGB filtry pro monochromní snímače

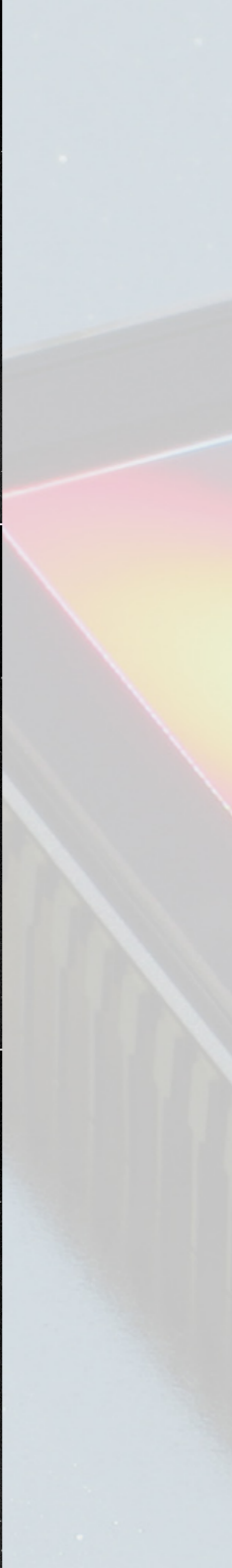
Červená

Zelená

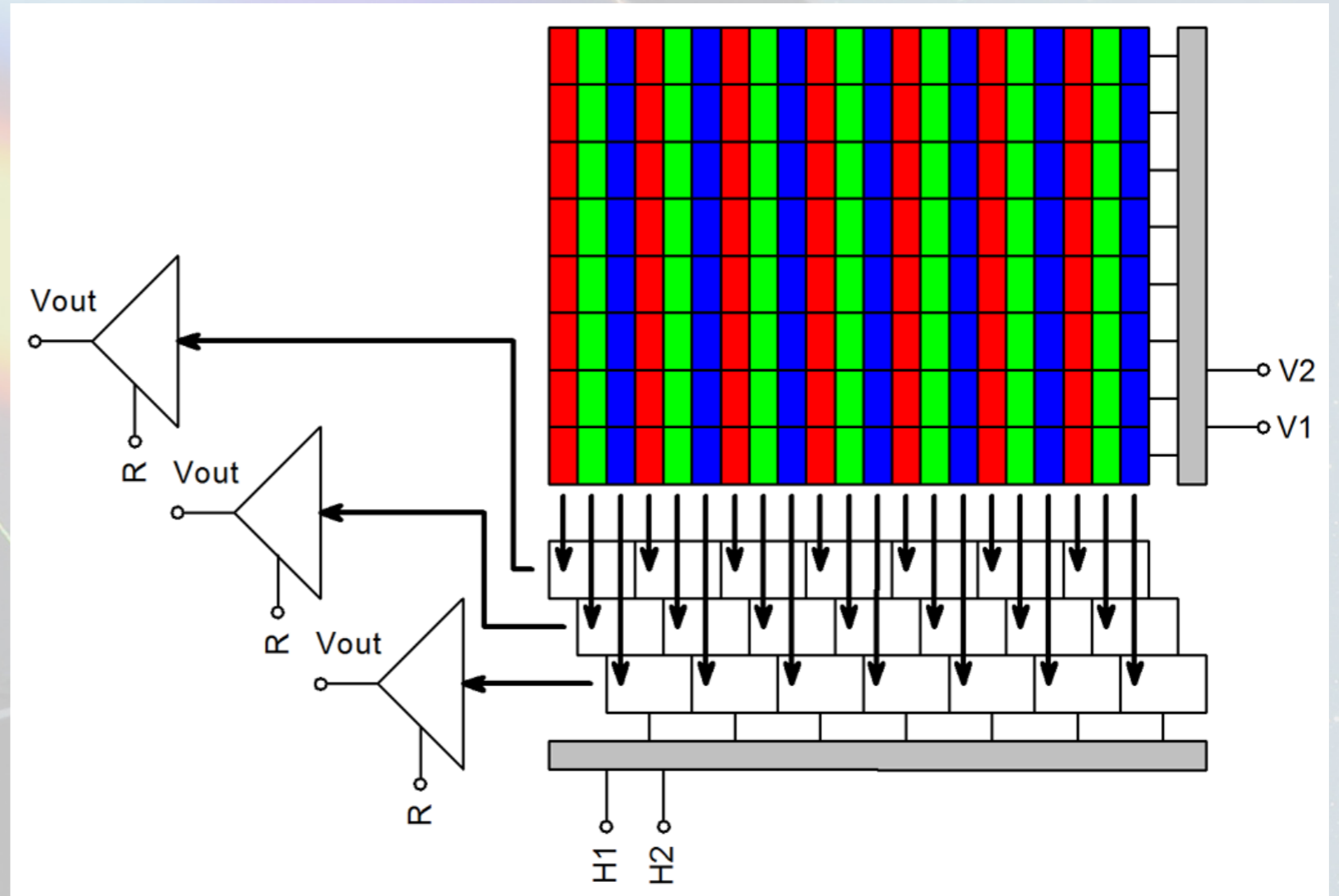

Modrá

Barevné CCD snímače

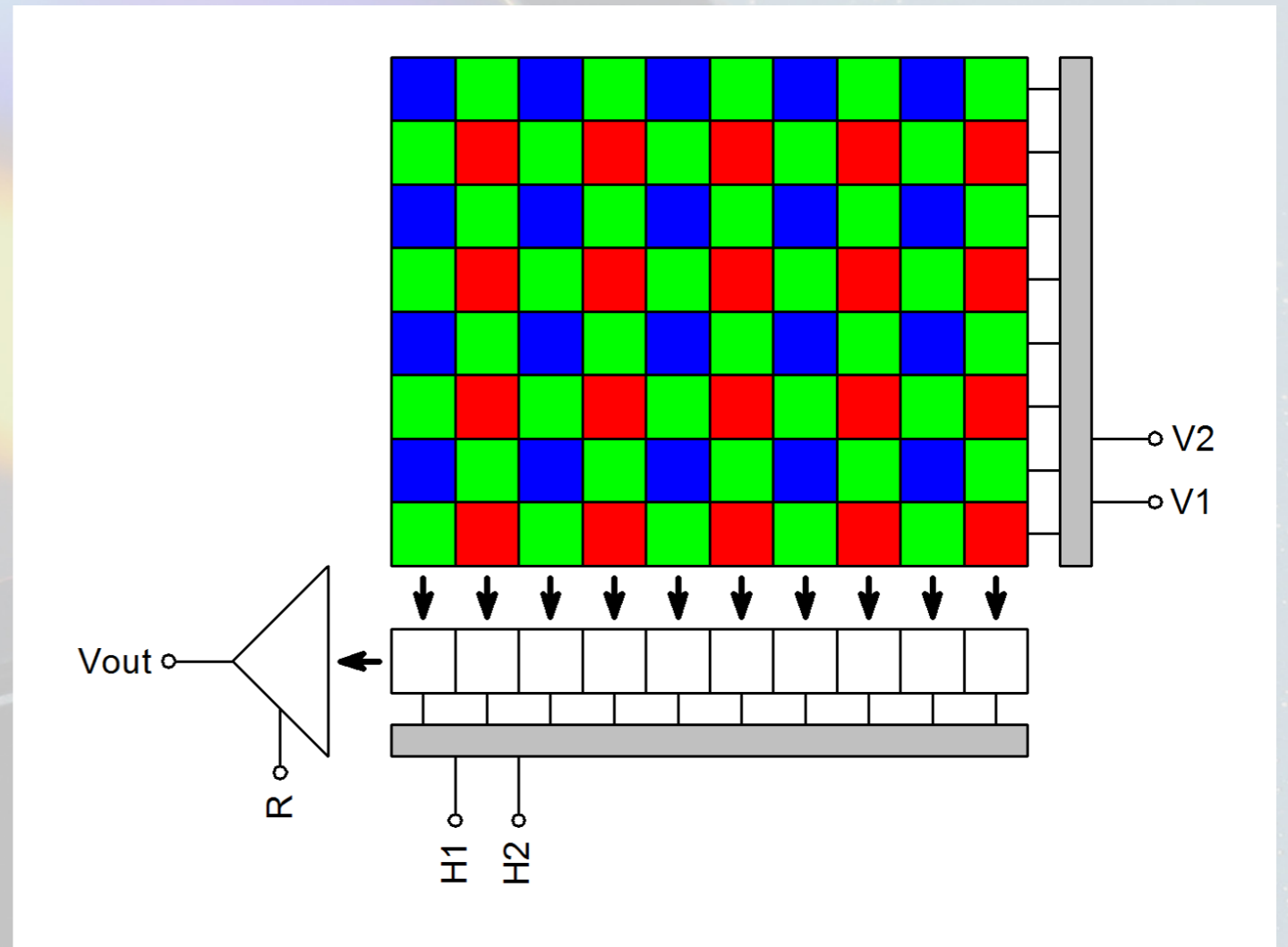
- První barevné CCD snímače pracovaly s celým sloupcem pixelů zakrytým jednou barevnou maskou.
- Rozlišení senzoru v osách X a Y bylo odlišné.

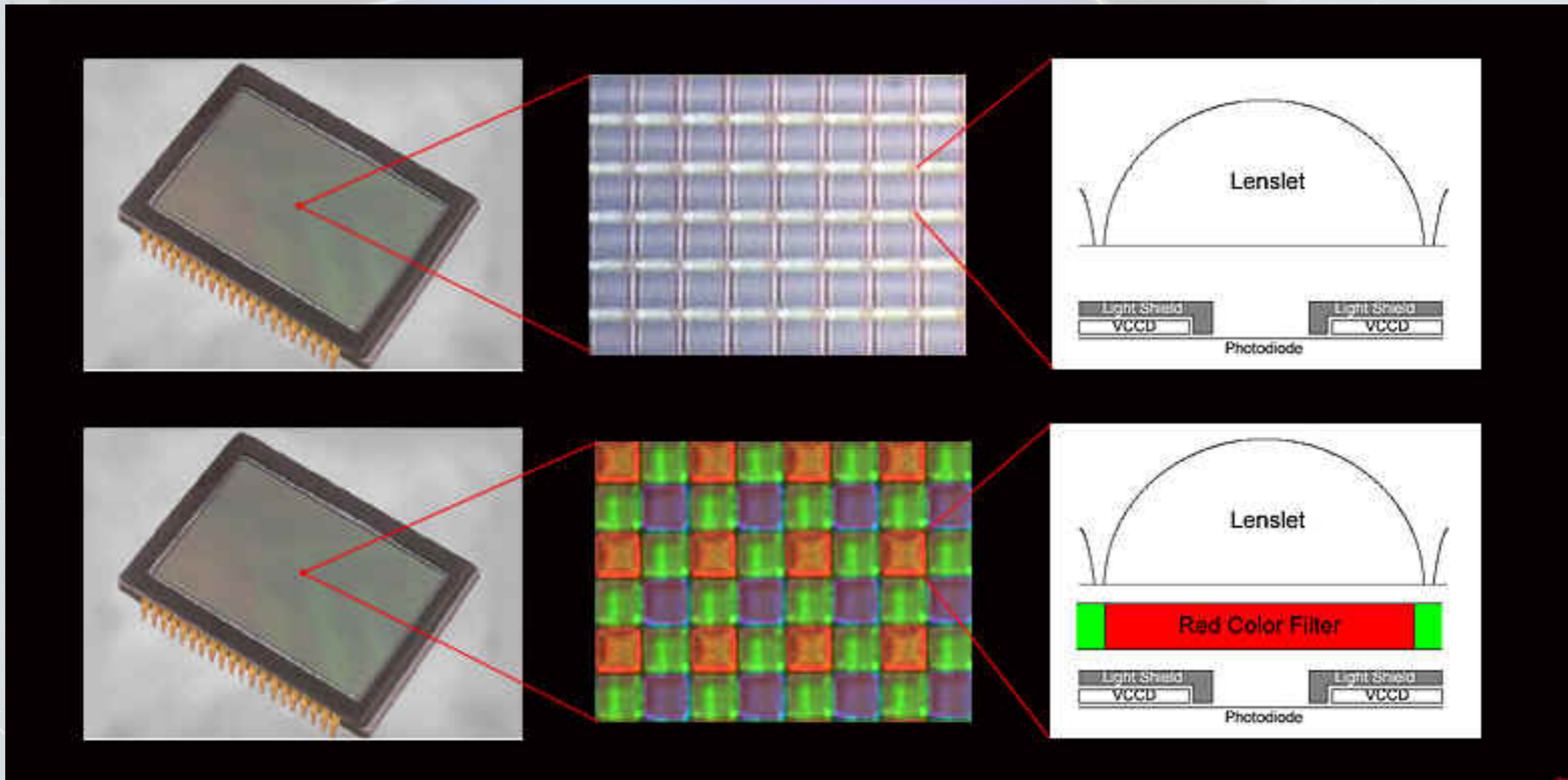

Bayerova maska

- Dnešní barevné CCD čipy používají tzv. Bayerovy masky.
- Bryce E. Bayer, zaměstnanec firmy Kodak, přišel s ideou barevné masky, která je dnes používána u prakticky všech barevných CCD a CMOS snímačů.

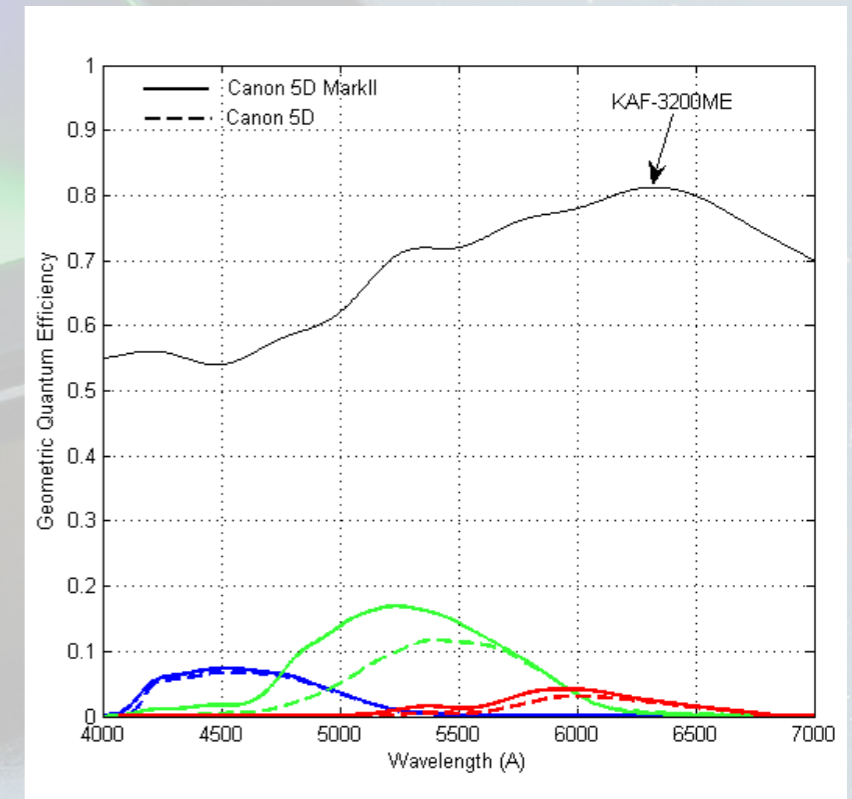
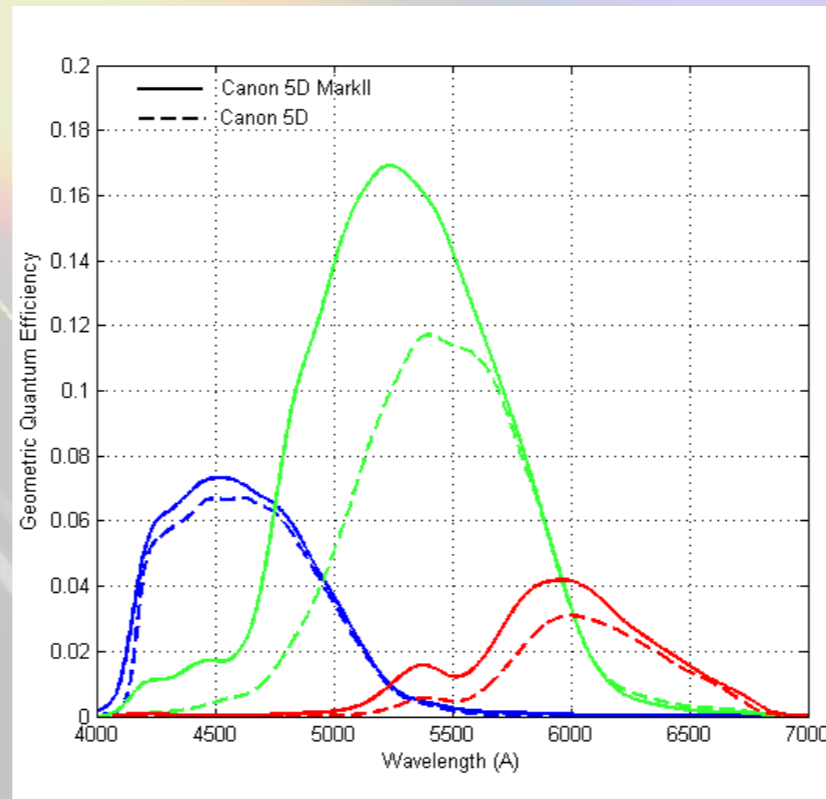
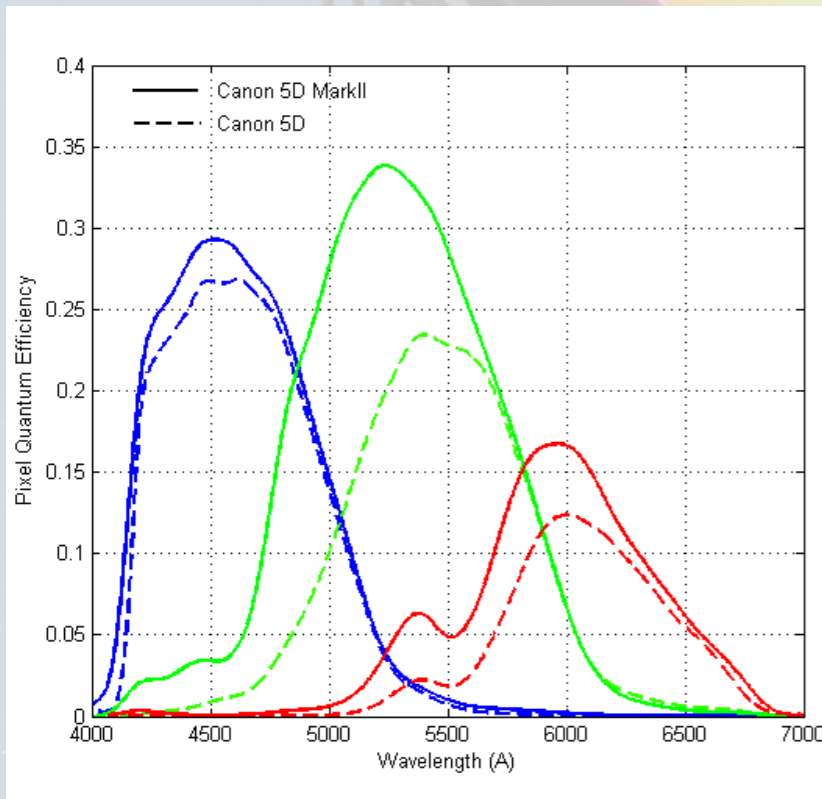

Monochromní a barevná verze čipu KAI-11002

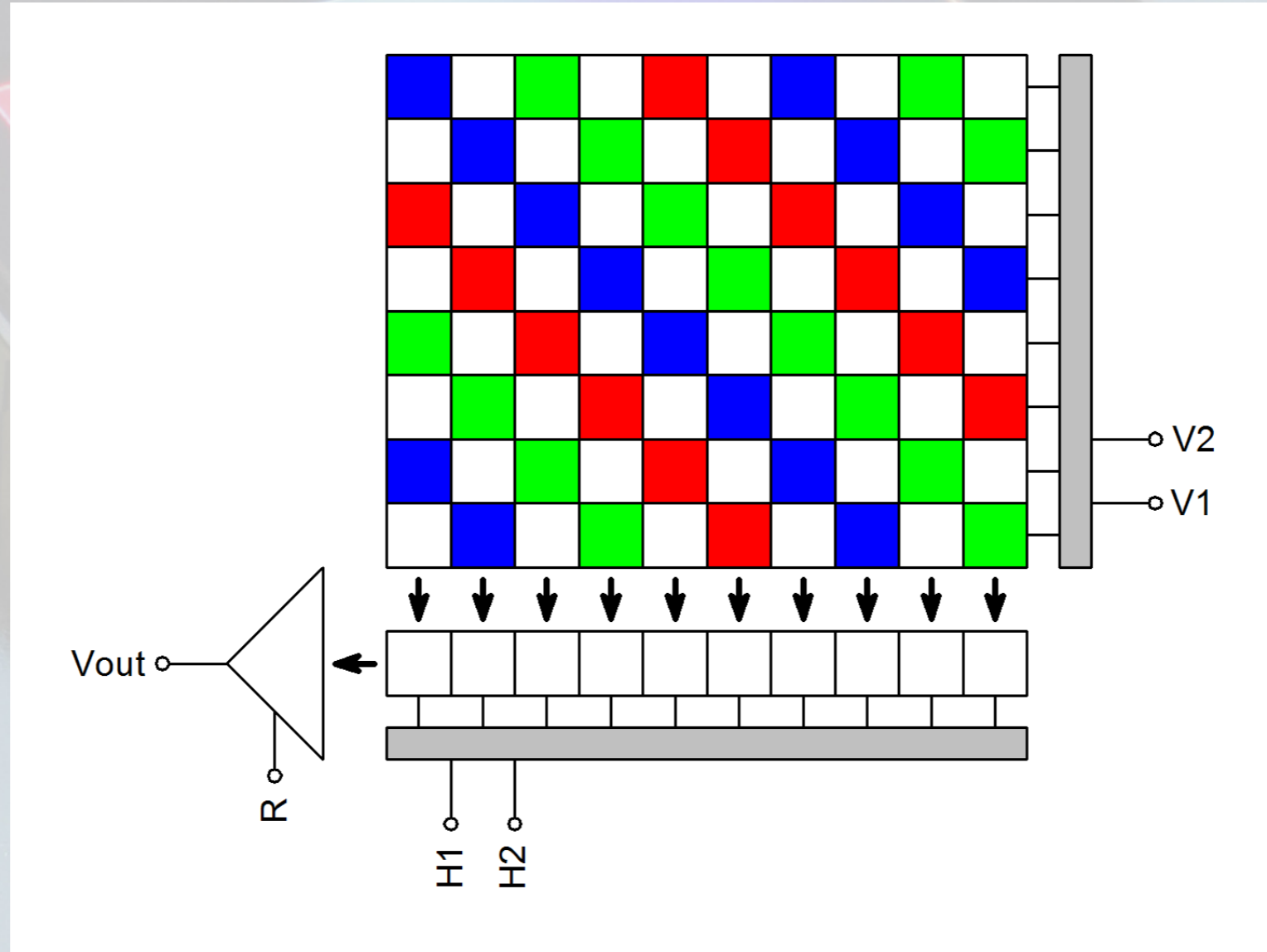

Omezení rozlišení a citlivosti

- Porovnání pixelové a geometrické kvantové účinnosti DSLR (Canon EOS 5D) a CCD kamery (KAF-3200ME):

Řídká Bayerova maska (Sparse Bayer Mask)

Barevná a jasová složka

- Zpracování obrazů z barevného čipu spoléhá na skutečnost, že lidské oko je mnohem citlivější na změnu jasu než na změnu barvy.
- Bayerova maska téměř zachová rozlišení čipu v jasové složce – je ji možné dopočítat pro každý pixel z barevné informace okolních pixelů jen s malou chybou.
- Barevná informace je pro každý pixel dopočítána rovněž z okolních pixelů s již znatelně větší chybou, to ale lidskému oku nevadí.

Syrový snímek z barevného CCD (Bayerova maska)

Rekonstrukce barevného snímku

- Existuje řada způsobů jako dopočítat chybějící barvy jednotlivých pixelů.
- Bilineární interpolace poskytuje výrazně lepší výsledky než prosté rozšíření chybějících barev do okolních pixelů a přitom je dostatečně rychlá. Pokud je ale rozlišení optiky blízké velikosti jednotlivých pixelů, u jemných detailů vznikají barevné artefakty.
- Víceprůchodová metoda je výrazně pomalejší ve srovnání s jednopřechodovou bilineární interpolací, její výsledky jsou ale zejména v detailech výrazně lepší. Tato metoda dovoluje využít rozlišení barevných kamer skutečně na maximum.

Surový snímek z barevného CCD (bilineární interpolace)

Surový snímek z barevného CCD (víceprůchodová interpolace)

Barevné a monochromní snímače v astronomii

- Ačkoliv se barevné CCD čipy výborně hodí pro digitální fotoaparáty a video-kamery, astronomové jich používají jen výjimečně.
  - Zejména amatéři, zajímající se o snímání hezkých obrázků oblohy s co nejmenším úsilím, dávají přednost kamerám s barevnými čipy. Ale většina amatérů, stejně jako všichni profesionálové používají monochromní čipy a separátní filtry.
- Monochromní snímače jsou obecně vhodnější pro astronomické aplikace z řady důvodů:
  - Především monochromní čip může s použitím filtrů vytvořit barevný obraz. Tento obraz je zpravidla vyšší kvality než obraz z barevného čipu.

Barevné a monochromní snímače v astronomii (2)

- Barevný CCD čip má jednu pevnou masku barevných filtrů bez možnosti filtry měnit nebo zcela odstranit.
  - Řada aplikací vyžaduje snímání bez filtrů s maximální citlivostí.
  - Jiné aplikace vyžadují snímání v jediné oblasti spektra.
  - Monochromní čip může pořizovat úzkopásmové snímky v čáře H α , OIII, SII apod.
  - Profesionálové pak preferují standardní sadu (U)BVRI nebo u'g'r'i'z' filtrů pro fotometrická měření na místo (L)RGB filtrů vhodných pro barevnou fotografii apod.
- Barevné čipy mají menší kvantovou účinnost než monochromní. Omezení QE barevnými filtry z 80 % na asi 25 % v řadě aplikací plýtvá světlem.

**Mlhovina NGC7635 „Bublina“ ve falešných barvách,
snímaná v úzkopásmových filtrech OIII, H α a SII**

Autor: Martin Myslivec

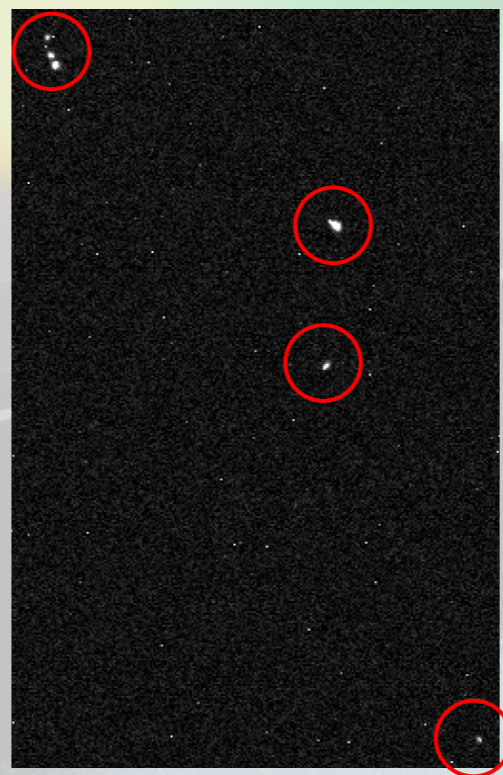
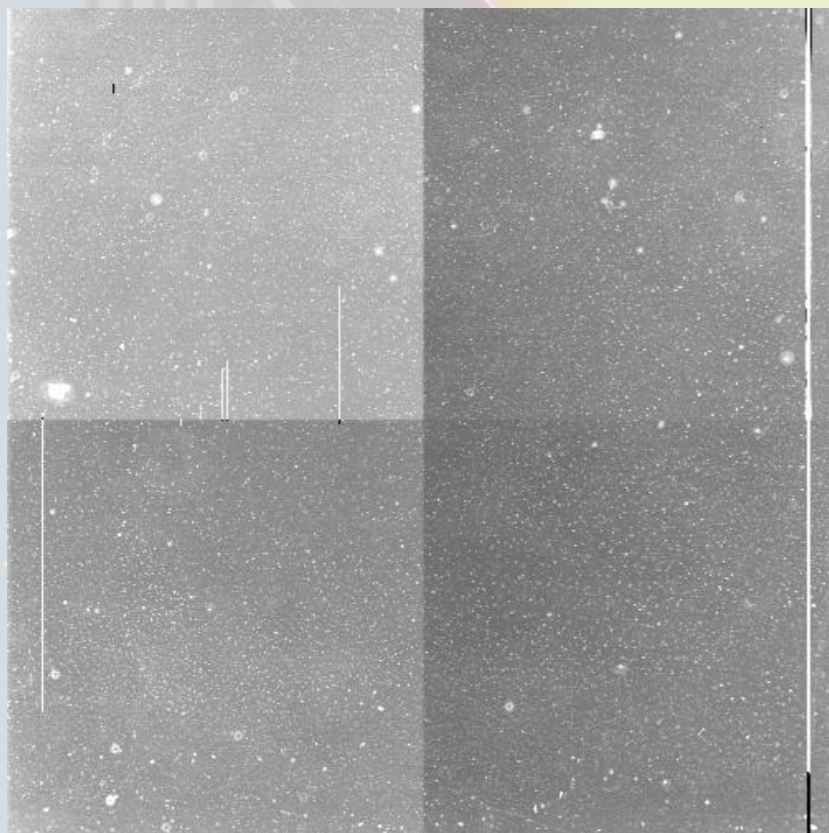
Slunce ve falešných barvách v čáře $H\alpha$

**Nic není zadarmo – artefakty v obraze,
čtecí šum, temný proud a další neduhy
polovodičových senzorů**

Elektronické detektory jsou často zatíženy artefakty poškozujícími obraz

- Kosmetické vady senzorů.
  - Horké pixely.
  - Vadné sloupce.
- Stopy nabitých částic.
  - Elektrony v křemíkovém čipu kromě dopadajícího světla a náhodných procesů (temný proud) excitují také prolétávající částice.

Čtecí šum

- Žádná elektronika nepracuje zcela bez šumu. Tento **čtecí šum** je charakteristický pro daný čip a je udáván jako směrodatné odchylna signálu v elektronech.
- Např. čtecí šum zmíněného CCD senzoru Kodak KAF-1603 CCD je 12 e^- RMS (zkratka RMS značí Root-Mean-Square, tedy směrodatnou odchylnu).
  - Jednoduše řečeno, ze senzoru KAF-1603 není možné vyčíst obraz s menší úrovní šumu než 12 e^- RMS, bez ohledu na teplotu.
- CMOS senzory mají typicky výrazně menší čtecí šum.
  - Senzor Sony IMX25x mají čtecí šum $< 2 \text{ e}^-$ RMS.

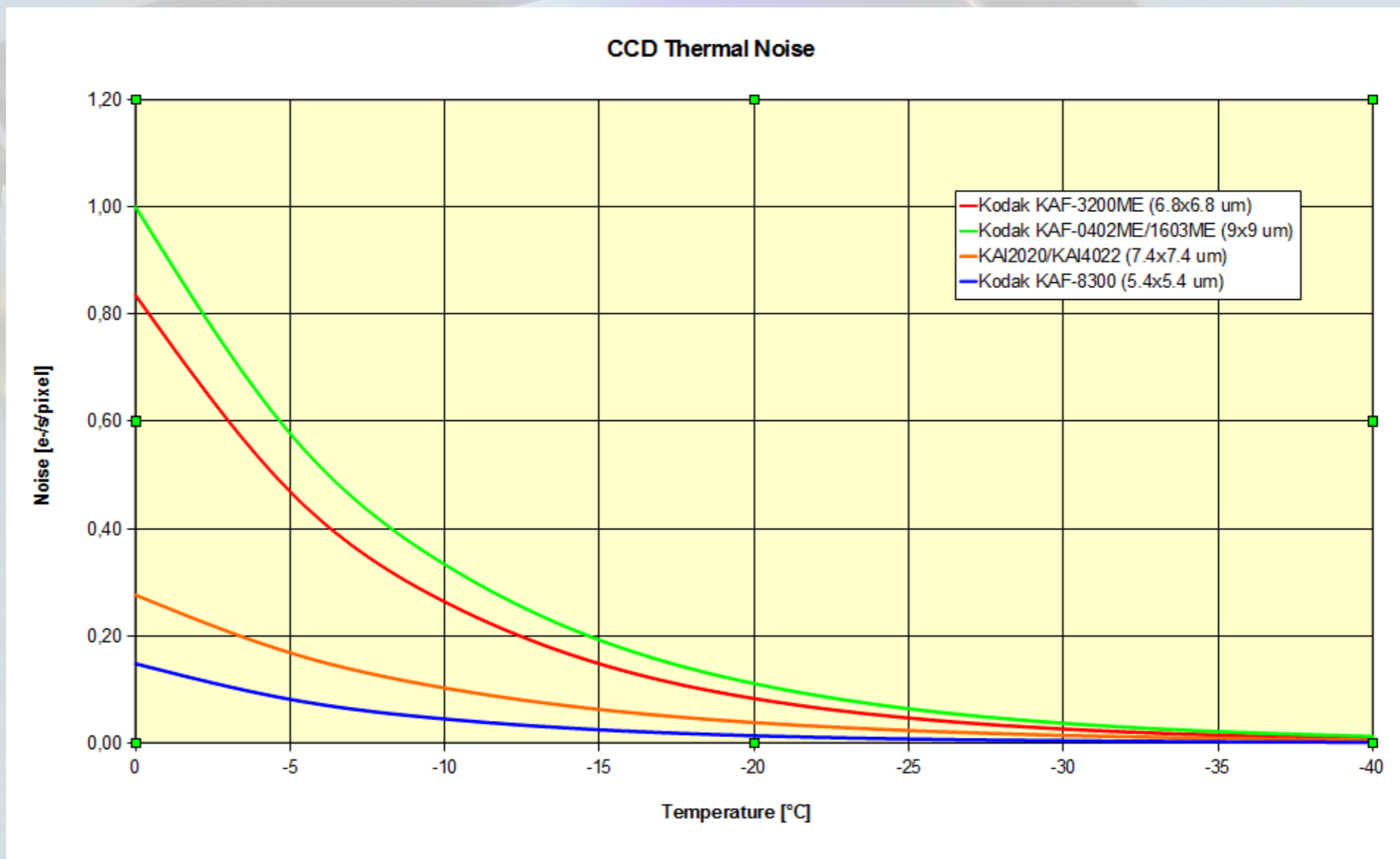
Temný proud (dark current)

- Nevýhoda polovodičových snímačů je fakt, že elektrony vznikají v pixelech nejen v důsledku dopadajícího světla, ale také náhodně v závislosti na okolní teplotě, velikosti pixelu, architektuře čipu a výrobní technologii.
  - Tento tepelně generovaný náboj bývá nazýván **temný proud** (generuje signál, i když čip je zcela ve tmě).
- Temný proud je obvykle vyjádřen v elektronech za sekundu na pixel při definované teplotě.
  - Např. CCD detektor Kodak KAF-1603 produkuje $1 \text{ e}^-/\text{s}$ na pixel při 0°C .

Temný snímek – obraz temného proudu

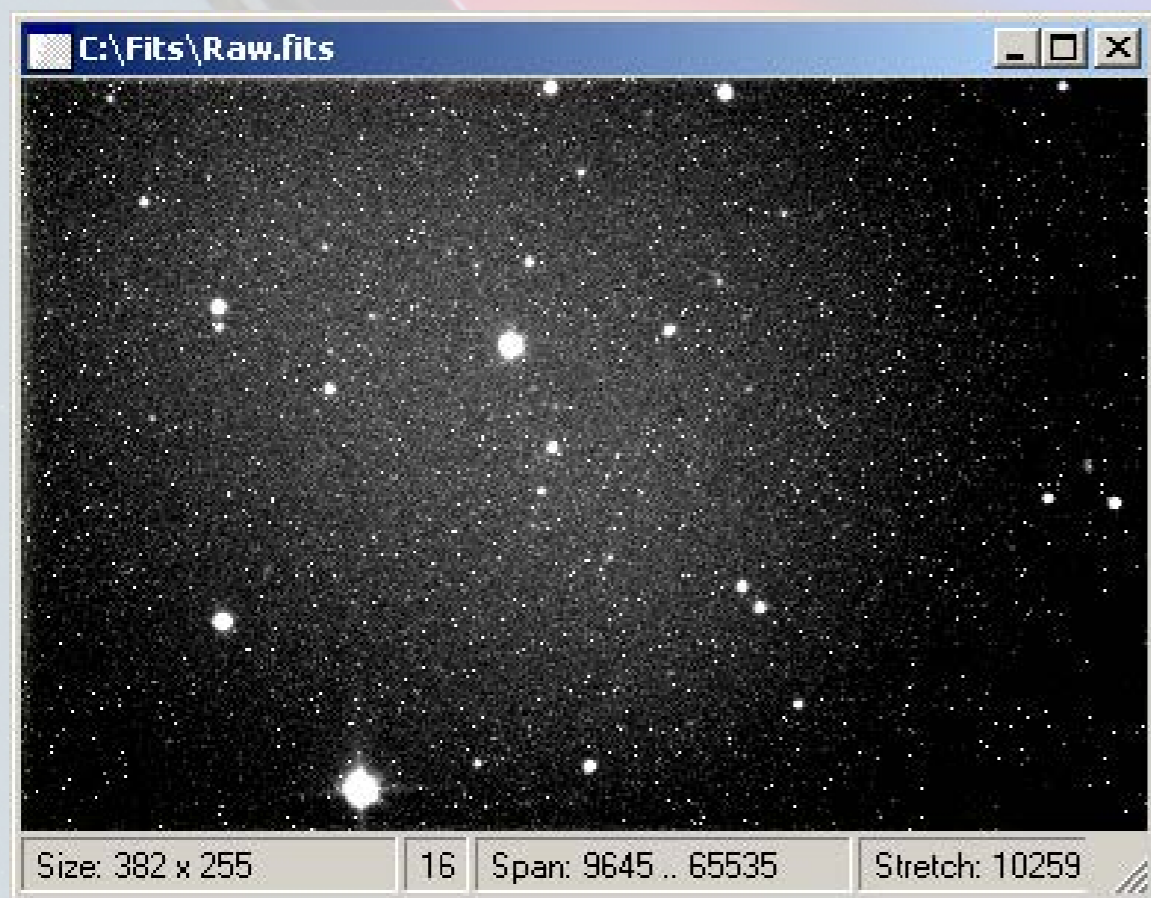
- Pozitivní věc na temném proudu je, že je za daných podmínek stále stejný (nebo velice podobný).
  - Pokud přečteme z kamery obraz nějakého astronomického objektu, bude obsahovat **signál generovaný osvětlením** i **signál generovaný temným proudem**.
  - Je ale možné provést tu samou expozici ještě jednou, ale s **uzavřenou závěrkou**. Takový obraz bude obsahovat pouze signál generovaný temným proudem – nazýváme jej temný snímek (anglicky dark frame).
  - Poté je možné **oba snímky odečíst** a tím obraz generovaný temným proudem (téměř) vyrušit.

Temný proud některých CCD

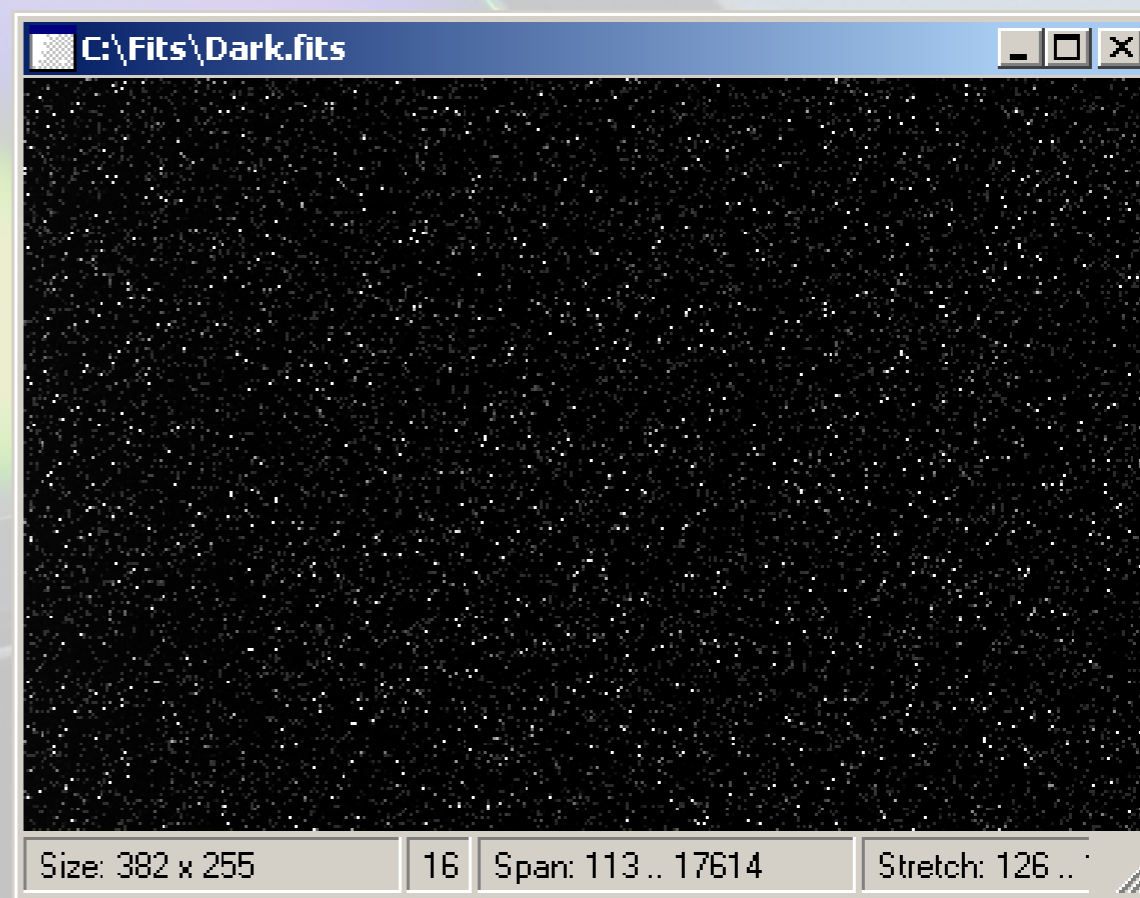

Příklad kalibrace astronomického snímku

- Syrový snímek

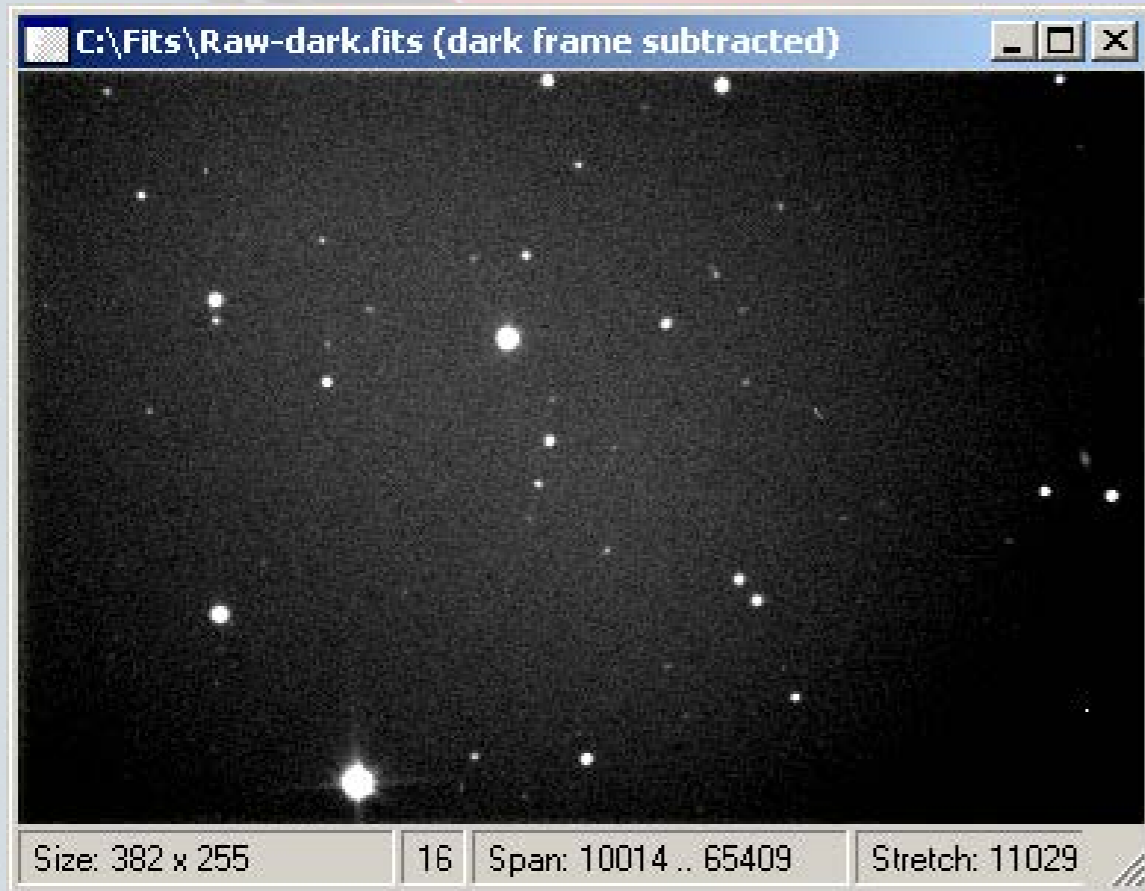

- Temný snímek

Odečtení temného snímku

- Syrový – temný snímek

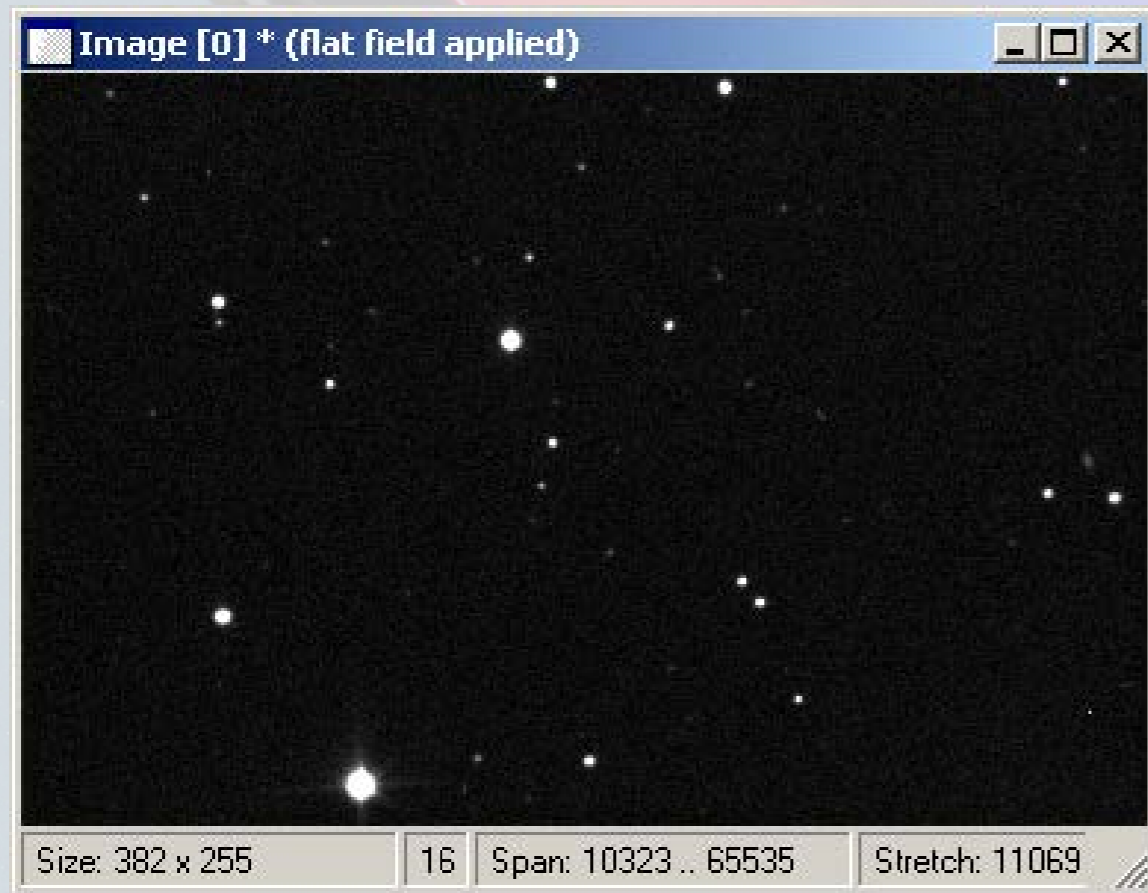

- Záznam odezvy dalekohledu

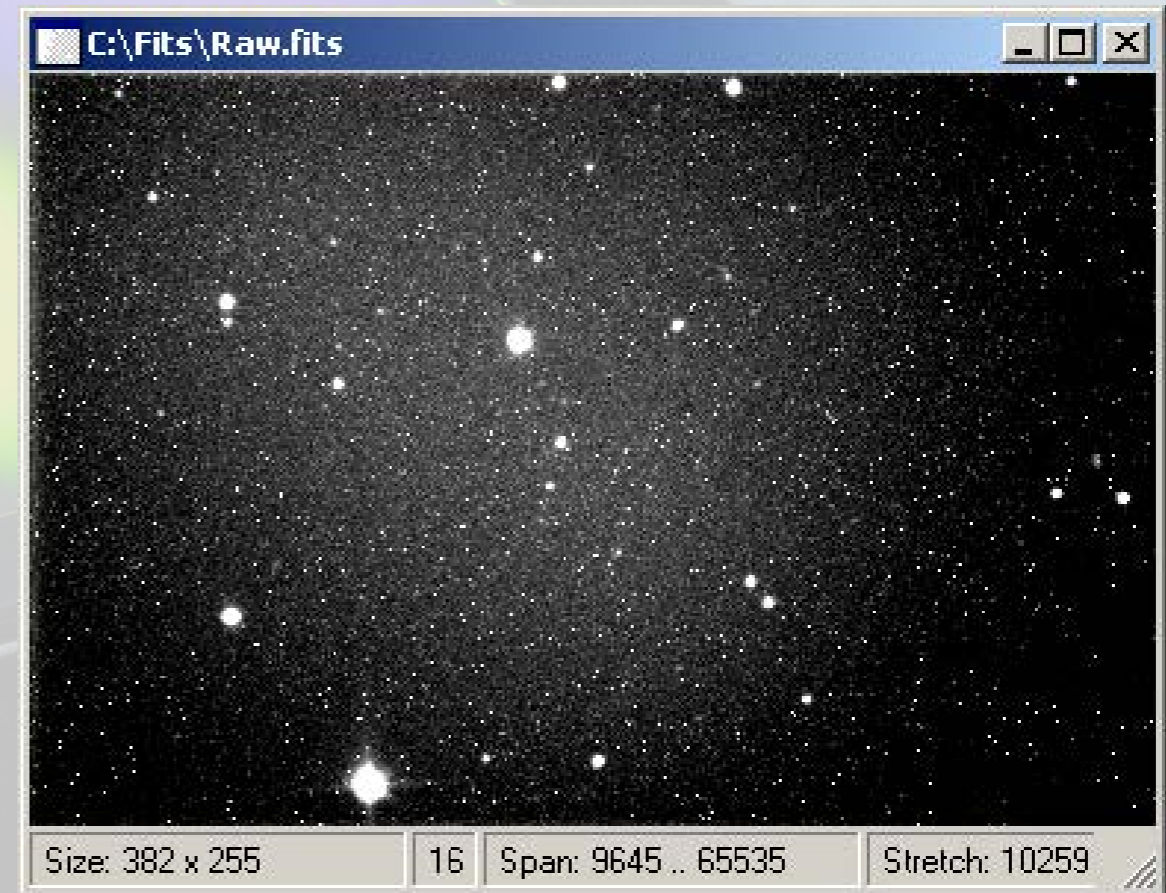

Kalibrace obrazem plochého pole (flat field)

- Plně kalibrovaný snímek

- Syrový snímek (pro srovnání)

CCD a CMOS senzory v astronomii

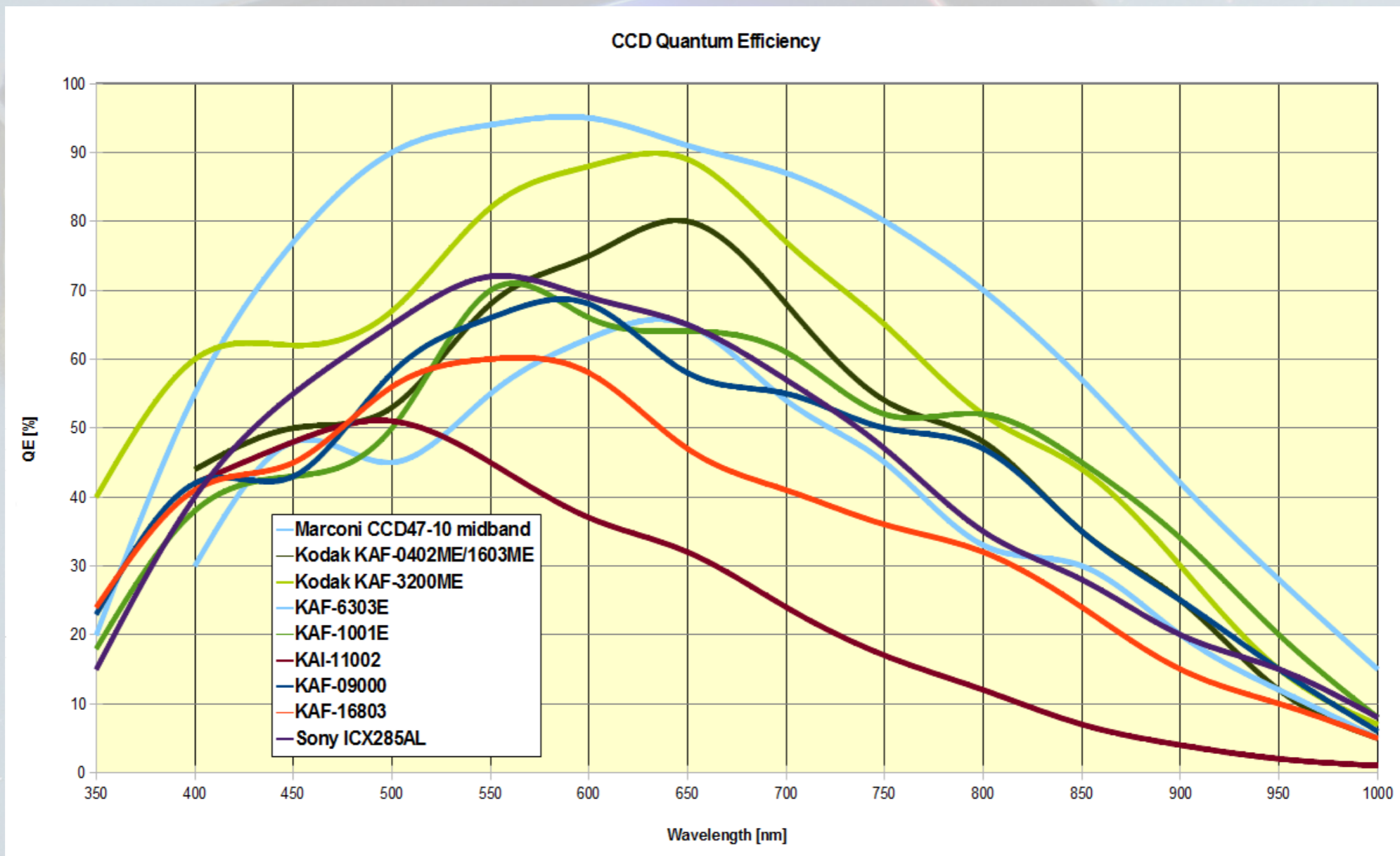
Co přináší polovodičové senzory světla astronomům?

- **Velmi vysoká kvantová účinnost (QE – quantum efficiency)**
  - Ve srovnání s citlivostí několika procent u filmové emulze je QE 50-70% běžných snímačů více jak řádové zvýšení účinnosti.
  - Špičkové senzory nabízejí QE >90%.
- **Lineární odezva na světlo.**
  - Lineární odezva dovoluje přesně měřit jasnost pozorovaných objektů.
- **Křemíkový čip má stále mechanické rozměry.**
  - Stabilní rozměry dovolují přesně měřit polohu pozorovaných objektů.
- Kamery s polovodičovými senzory poskytují **snímky v digitální podobě.**
  - Výhody digitálních snímků jsou nesmírné, ani je nelze stručně popsat...

Kvantová účinnost (QE)

- QE vyjadřuje poměr mezi množstvím fotonů dopadajících na detektor a množstvím vygenerovaných elektronů.
- Pro kvalitu zaznamenaných dat ale není ani tak důležitá absolutní velikost signálu, ale **poměr signál/šum**.
  - Např. signál 10 000 ADU při šumu pozadí 1 000 ADU RMS poskytne S/N jen 10.
  - Signál 1 000 ADU se šumem pozadí jen 10 ADU RMS má S/N 100.
- Zdrojem šumu není jen temný proud a čtecí šum senzoru, ale i jas oblohy – rozptyl signálu odpovídá $\sqrt{\text{signál}}$.
  - Jasná obloha (např. od Měsíce) tak generuje šum zhoršující přesnost, kterého se z principu nelze zbavit.

Kvantová účinnost (QE) některých CCD snímačů

Blooming (rozkvétání)

- Kyblík, do kterého nalijeme více vody než je jeho objem, přeteče. Stejně tak příliš velký náboj v pixelech přetéká do okolních pixelů.

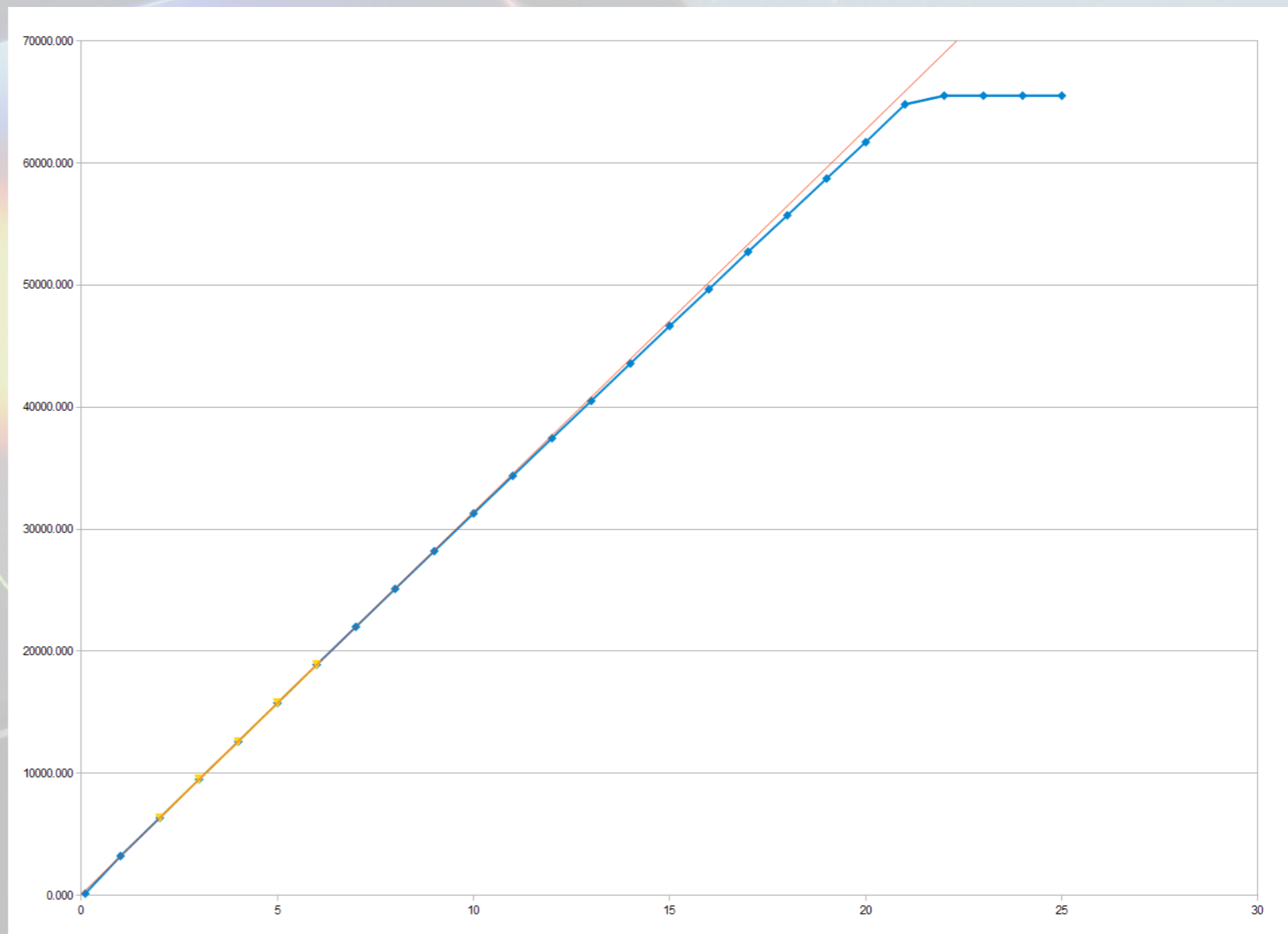
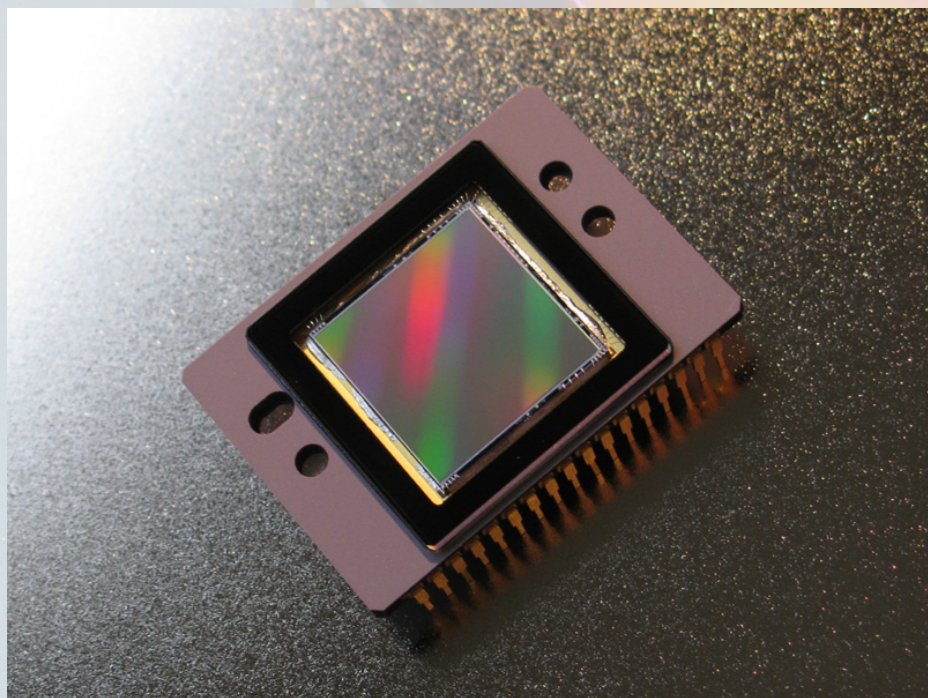
Anti-Blooming Gate (ABG)

- Do konstrukce CCD čipu lze zahrnout elektrody, které slouží k odvádění náboje ještě dříve, než začne náboj přetékat do okolních pixelů (ABG).
  - Veškeré snímače, používané ve spotřební elektronice (fotoaparáty, kamery, mobilní telefony, ...), jsou ABG vybaveny.
- Historicky ale ABG zavádělo dva zásadní problémy, které způsobily, že vědecká komunita snímače s ABG odmítala (a dodnes řada vědců odmítá bez ohledu na skutečnosti):
  - Přítomnost ABG snižovala QE čipu až o 50%.
  - ABG deformovalo odezvu detektoru v celém jeho rozsahu, ne jen blízko saturace. Fotometrie s ABG čipy tak byla velmi nepřesná.

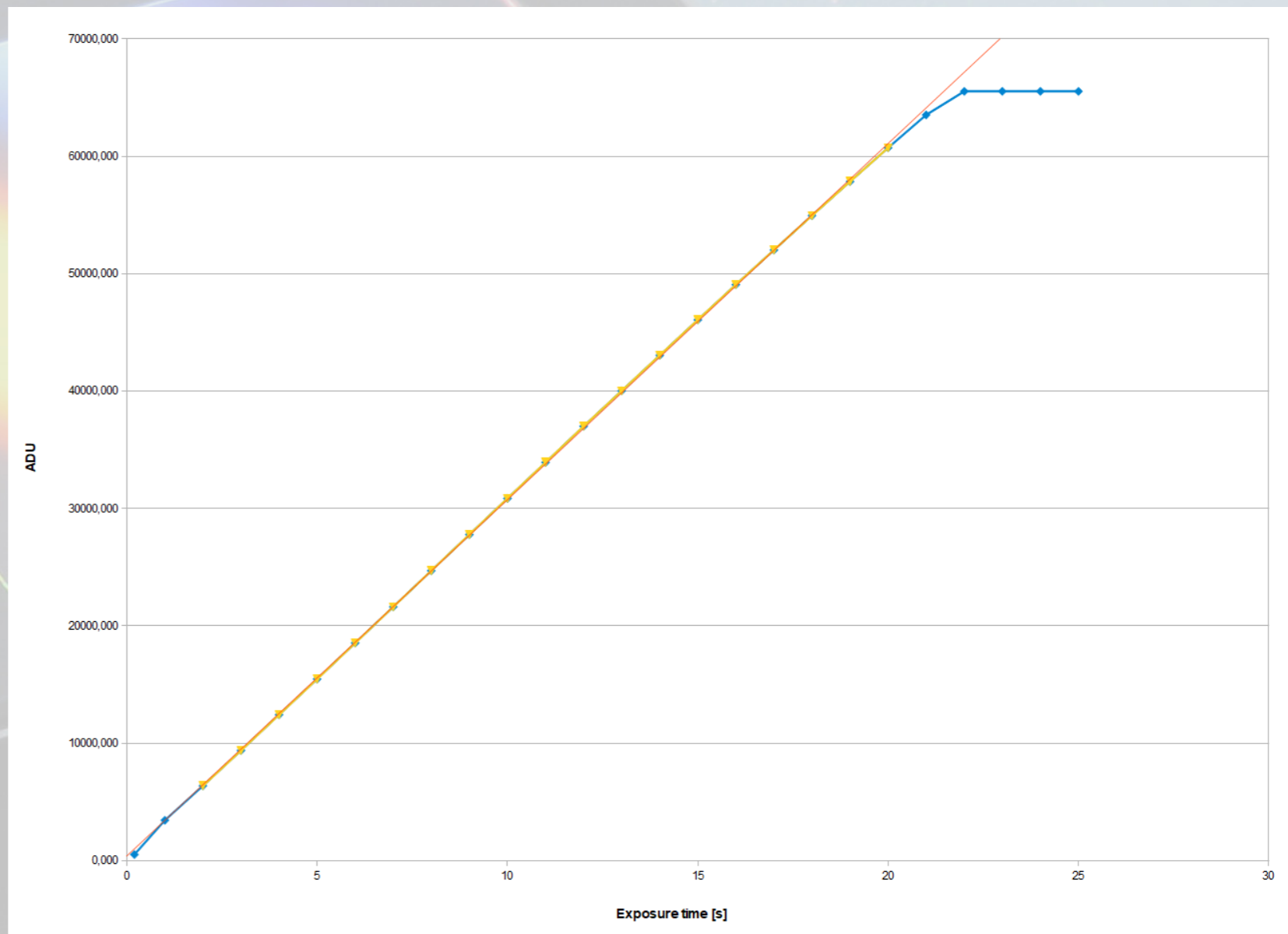
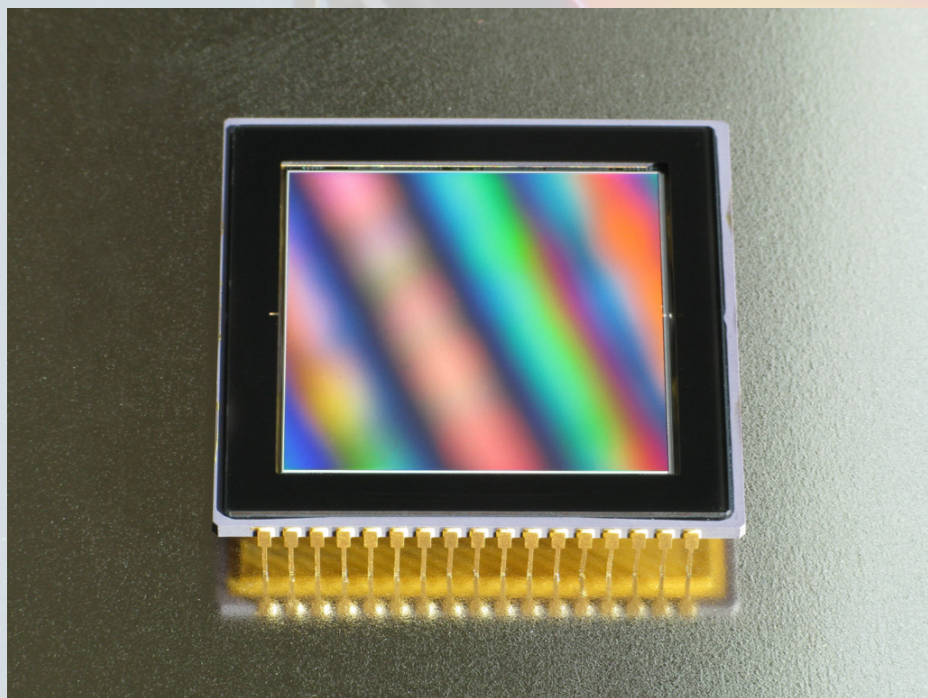
Linearita CCD

- Pro přesná fotometrická měření potřebujeme, aby závislost mezi množstvím dopadajícího světla a velikostí signálu přečteného z CCD byla lineární s co možná nejvyšší přesností.
  - Filmová emulze, používané před érou CCD i k fotometrickým měřením, je velmi silně nelineární.
- Za dostatečně lineární je považována odezva s odchylkou do 1% v rámci dynamického rozsahu kamery.
- Moderní CCD jsou dostatečně lineární bez ohledu na přítomnost ABG (Anti-Blooming Gate).
  - I ABG má různou intenzitu, počínaje 100× u KAF-16803 po 1000× u KAF-8300.

G2-4000 (CCD KAI-4022 s ABG 300x)

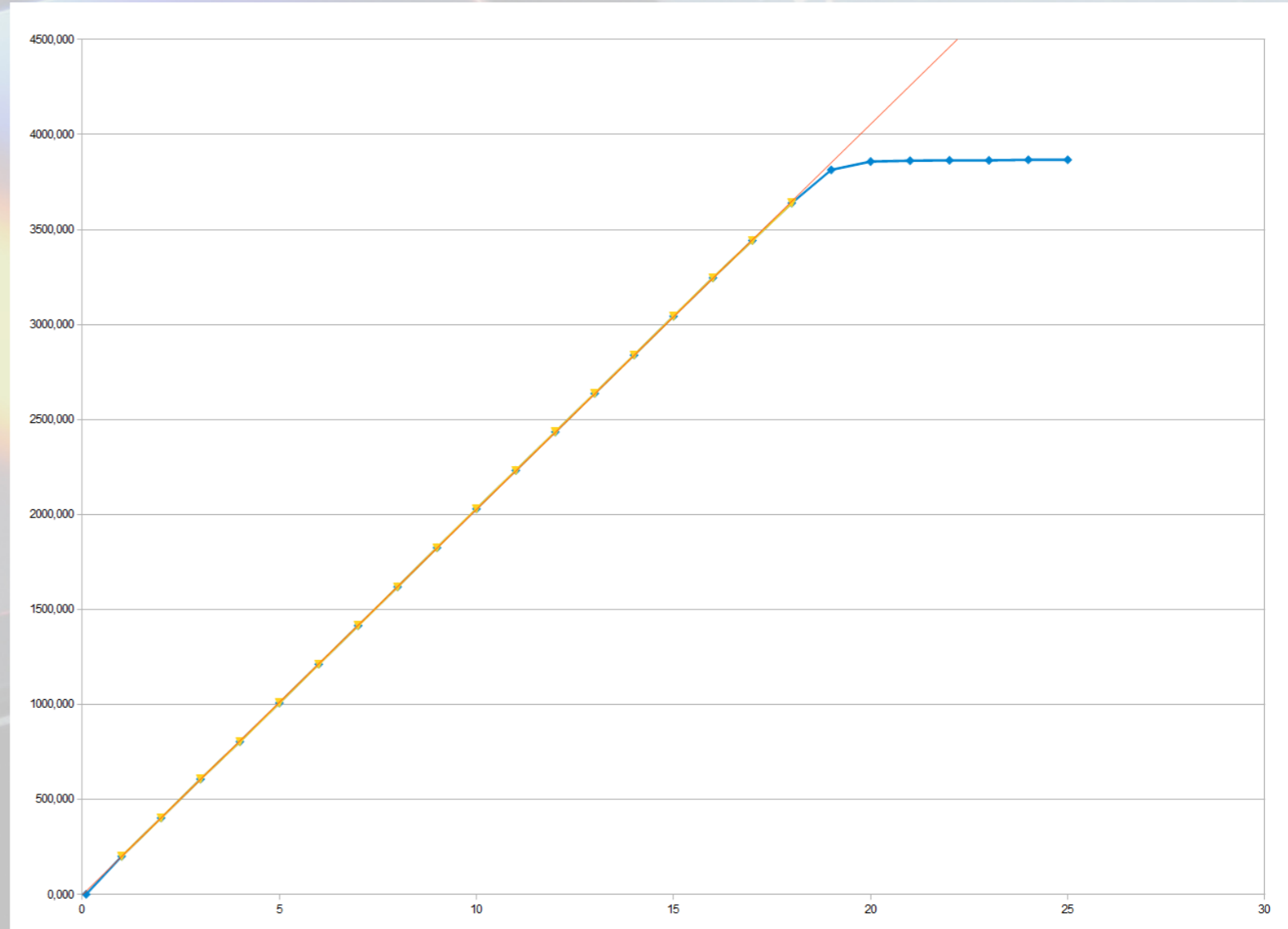
G4-16000 (CCD KAF-16803 s ABG 100x)

Linearita CMOS

- Přesto, že CMOS snímače zaručují vysokou míru anti-blooming ochrany, jejich odezva na světlo je velice dobře lineární.
- Příklad odezvy senzoru Sony IMX253 v kameře C2-12000

Snímky jako digitální soubory

- Astronomové oceňují digitální podobu snímků od okamžiku jejich stažení z kamery do počítače až po jejich finální zpracování a uchování. Snímek je možné prohlédnout bezprostředně po expozici. Je snadné se ubezpečit, že objekt je ve středu pole a že dalekohled je správně zaostřen.
- Číslicové skládání více expozic také zvyšuje dynamický rozsah snímku. Sečtená výsledná jasnost snadno přesáhne saturační úroveň jediného snímku. Signál z jasných hvězd může dosáhnout stovek tisíc nebo i milionů jednotek, zatímco slabá galaxie na stejném snímku jen desítek či stovek jednotek.
- Digitální obraz je okamžitě k dispozici pro zpracování, ať už fotometrické, astrometrické, apod. Digitální snímky mohou být snadno archivovány, rozmnožovány, odeslány kolegům elektronickou poštou, publikovány na WWW apod.

CCD a CMOS senzory ve vědeckém výzkumu

Astrometrie

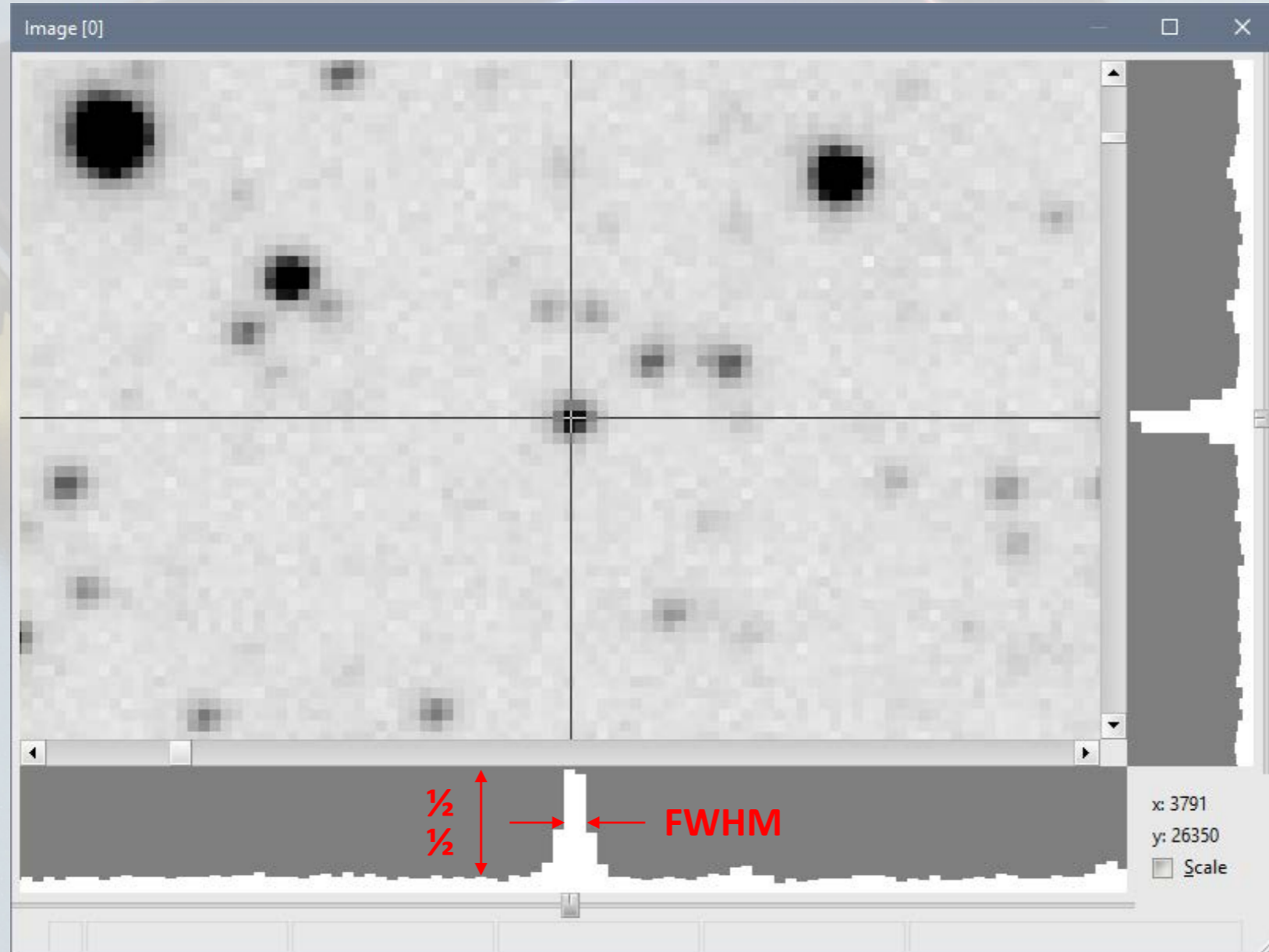
- Cílem astrometrické redukce je získat **souřadnice** pozorovaného objektu.
- Astrometrie je vždy relativní, tedy vztažená vzhledem k jiným objektům (hvězdám) v poli, jejichž poloha je dobře známa.
  - Hvězdy jsou obsaženy v katalogu včetně svých souřadnic α , δ (rektascenze a deklinace).
- Kalibrace souřadného systému snímku pomocí známých hvězd dovolí určit souřadnice α , δ libovolného dalšího objektu v obraze.
- Astrometrie s výhodou využívá **konstantních rozměrů** polovodičových detektorů světla.

Vztah mezi souřadnicemi snímku (x, y) a (α, δ)

- Nebeská sféra je promítnuta na rovinu čipu, je nutno zvolit transformaci souřadnic
- Pro malá zorná pole dobře vyhovuje tangenciální projekce
  - Plocha obrazu je v jednom bodě ve středu snímku „přiložena“ na kulový povrch nebeské sféry

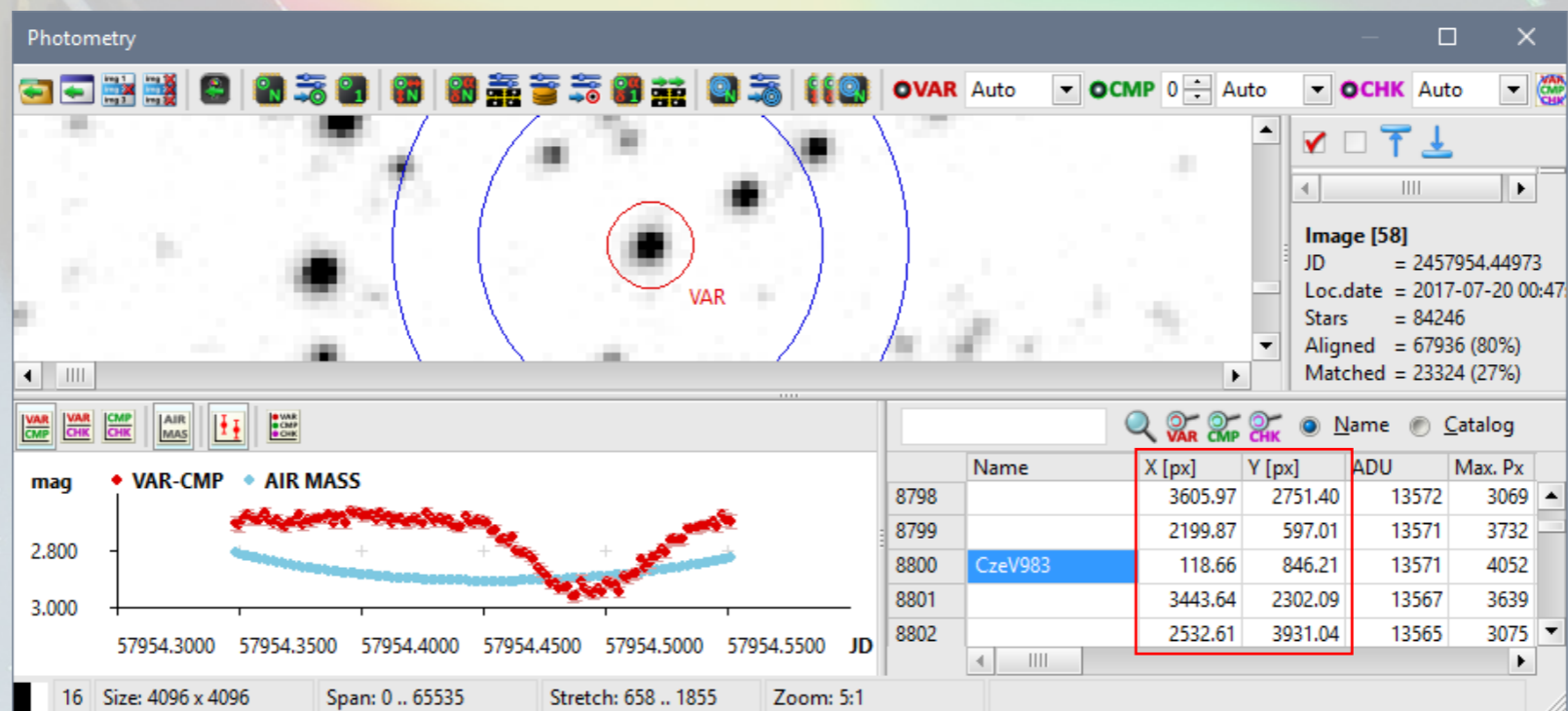

Hvězda zobrazená vzorkováním 1,3"/px

Těžiště hvězdy

- Těžiště je vážený průměr pozice hvězdy.
  - Vahou je hodnota (ADU) pixelu.
- Vážený průměr dovoluje určit polohy hvězdy s přesností lepší jak 0,1 pixelu.

Hvězdné pole sesazené s katalogem

The screenshot displays the SIPS (Stellar Image Processing Software) interface. The main window shows a star field with numerous stars, each surrounded by a green circle representing a detection or a red circle representing a match with a catalog. An 'Astrometry' window is open, displaying a table of matched stars with their coordinates and magnitudes.

Image [0]	X [px]	Y [px]	ADU	RA.	Dec.	Catalog	Cat. Name	Cat. R.A.	Cat. Dec.	Mag.
62	1036.87	2229.11	795200	05h 50m 08.73s	+31° 01' 11.4"	UCAC4	606-024717	05h 50m 08.68s	+31° 01' 11.6"	10.04
63	558.15	3477.18	791185	05h 50m 58.73s	+31° 29' 05.1"	UCAC4	608-025756	05h 50m 58.78s	+31° 29' 06.0"	10.22
64	378.09	4029.22	784150	05h 51m 17.67s	+31° 41' 25.0"	UCAC4	609-024549	05h 51m 17.85s	+31° 41' 26.3"	10.53
65	490.24	103.35	769775	05h 51m 05.51s	+30° 13' 41.6"	UCAC4	602-025422	05h 51m 05.59s	+30° 13' 40.6"	10.33
66	3977.19	2315.77	736784	05h 45m 02.09s	+31° 02' 39.0"	UCAC4	606-023300	05h 45m 02.22s	+31° 02' 39.0"	10.30
67	3126.06	1970.25	732875	05h 46m 31.18s	+30° 55' 08.7"	UCAC4	605-024700	05h 46m 31.15s	+30° 55' 08.5"	10.47
68	2908.33	2178.41	724354	05h 46m 53.67s	+30° 59' 50.5"	UCAC4	605-024792	05h 46m 53.61s	+30° 59' 50.6"	10.38
69	3400.46	1320.01	721926	05h 46m 03.31s	+30° 40' 33.1"	UCAC4	604-024308	05h 46m 03.35s	+30° 40' 34.1"	10.55
70	2126.87	1656.16	720270	05h 48m 15.42s	+30° 48' 17.8"	UCAC4	605-025091	05h 48m 15.26s	+30° 48' 18.9"	10.38
71	1908.16	1401.34	718505	05h 48m 38.29s	+30° 42' 37.7"	UCAC4	604-024863	05h 48m 38.19s	+30° 42' 37.9"	10.13
72	2508.07	3044.88	716790	05h 47m 34.76s	+31° 19' 16.6"	UCAC4	607-023544	05h 47m 34.67s	+31° 19' 16.2"	10.49
73	2307.04	1196.97	713899	05h 47m 56.97s	+30° 38' 00.7"	UCAC4	604-024694	05h 47m 56.88s	+30° 38' 00.7"	10.43
74	1444.43	3104.96	713259	05h 49m 25.98s	+31° 20' 44.5"	UCAC4	607-024029	05h 49m 25.92s	+31° 20' 44.8"	10.45
75	2833.18	287.79	712345	05h 47m 03.11s	+30° 17' 36.5"	UCAC4	602-024334	05h 47m 03.09s	+30° 17' 37.4"	10.39
76	273.78	2206.38	702275	05h 51m 28.28s	+31° 00' 40.9"	UCAC4	606-025093	05h 51m 28.35s	+31° 00' 40.9"	10.33
77	1558.64	4012.11	697965	05h 49m 13.73s	+31° 41' 00.2"	UCAC4	609-023902	05h 49m 13.71s	+31° 41' 00.6"	10.53
78	1148.60	2013.09	694910	05h 49m 57.12s	+30° 56' 21.5"	UCAC4	605-025594	05h 49m 57.02s	+30° 56' 21.7"	10.42
79	2599.01	611.27	691978	05h 47m 27.09s	+30° 24' 52.7"	UCAC4	603-025669	05h 47m 27.04s	+30° 24' 53.0"	10.67
80	3661.78	3909.00	688361	05h 45m 33.07s	+31° 38' 20.2"	UCAC4	609-022826	05h 45m 33.17s	+31° 38' 18.4"	10.71
81	1407.42	2663.23	688149	05h 49m 29.98s	+31° 10' 52.4"	UCAC4	606-024500	05h 49m 29.89s	+31° 10' 52.9"	10.36
82	2741.27	2684.04	687689	05h 47m 10.67s	+31° 11' 10.3"	UCAC4	606-023854	05h 47m 10.58s	+31° 11' 10.2"	10.48
83	801.82	1051.39	686515	05h 50m 33.27s	+30° 34' 52.6"	UCAC4	603-026476	05h 50m 33.28s	+30° 34' 51.7"	10.51
84	1468.18	2657.38	685373	05h 49m 23.64s	+31° 10' 44.3"	UCAC4	606-024458	05h 49m 23.54s	+31° 10' 44.5"	10.60
85	2888.99	3889.26	676199	05h 46m 54.17s	+31° 38' 04.5"	UCAC4	609-023212	05h 46m 54.14s	+31° 38' 03.7"	10.73
86	1834.38	3161.51	672724	05h 48m 45.17s	+31° 21' 58.3"	UCAC4	607-023851	05h 48m 45.08s	+31° 21' 58.3"	10.33

Matched stars: 13687 Image center RA: 05h 48m 23.41s Dec: +30° 57' 03.8" Residuals RA: 1.09" Dec: 0.80"

K čemu je astrometrie?

- Obecně k označení polohy objektů na nebeské sféře.
- Určování polohy planetek a komet.
  - Ověřování, jestli se jedná o známé nebo nově objevené těleso.
  - Výpočet dráhy tělesa ve Sluneční soustavě.
- Ztotožnění hvězdy s katalogem.
  - Určení křížové identifikace pozorovaných objektů (katalogové označení).
  - Ověřování, jestli se jedná o známou proměnnou hvězdu nebo nově objevenou.
- Při komunikaci mezi astronomy.
  - Požadavek na pořízení spektra objevené novy atd.

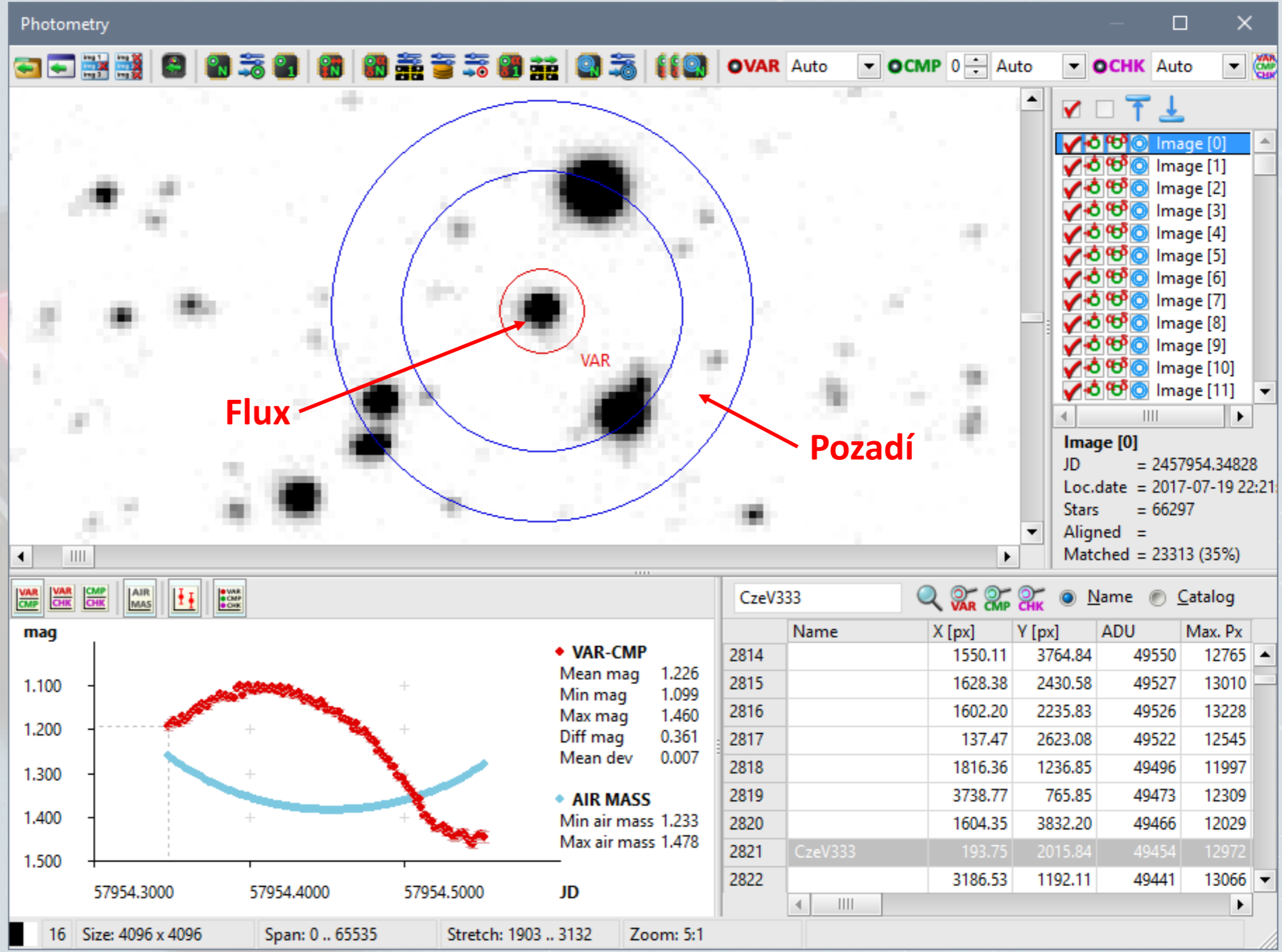
Fotometrie

- Fotometrické zpracování dokáže získat **jasnosti** objektů na snímku.
- Množství světla přicházející od jednotlivých objektů se silně mění podle počasí, výšky nad obzorem, barvy objektu atd.
  - Proto je i fotometrie relativní, vždy měříme jasnost zkoumaného objektu porovnávanou s jasností jiného objektu (hvězdy).
- Fotometrie s výhodou využívá **lineární odezvy** polovodičových detektorů na světlo.

Jak se počítá (aperturní) fotometrie

- Světelný tok hvězdy (anglicky **flux** [flʌks]) je spočítán jako součet hodnot všech pixelů v kružnici o zadaném poloměru (**apertuře**).
- Příspěvek každého pixelu je počítán jako rozdíl mezi hodnotou pixelu a hodnotou pozadí.
- Pozadí je určeno jako průměrná hodnota jasu oblohy spočítaná v mezikružích obklopující měřenou hvězdu.
  - Prostý průměr nestačí, v mezikružích může být řada rušivých vlivů – horké pixely, stopy částic, jiné hvězdy, ...

Apertura (clonka) a mezikruží pozadí

K čemu je fotometrie?

- Sledování změn jasnosti hvězd nám prozradí obrovské množství jinak nedostupných informací:
  - Pokud hvězda sama pulsuje, můžeme odhadnout její absolutní svítivost a ze znalosti relativní svítivosti určit **skutečnou vzdálenost** (cefeida v M31).
  - Podobně je tomu se supernovami Ia – světelná křivka vypoví o vzdálenosti.
  - Pokud je hvězda vícenásobná a složky se navzájem zakrývají, změřením světelné křivky určíme oběžnou dobu, poměry hmotností a velikostí atd.
  - Naprostá většina dosud známých exoplanet byla objevena měřením poklesu jasnosti při přechodu exoplanety před hvězdným diskem.
  - ...
- Sledování změn jasnosti vypoví hodně nejen o hvězdách, ale i o planetkách, kometách, ...

Záznam spekter

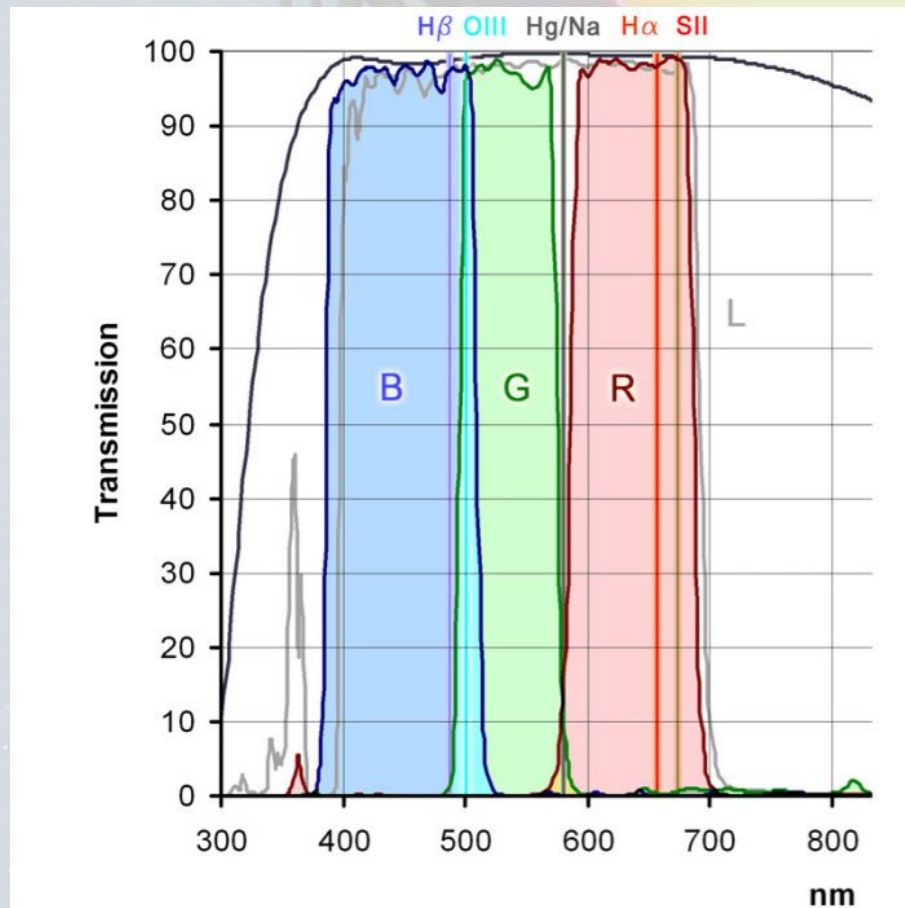
- Polovodičové senzory se používají ve spektrografech k záznamu spekter.
- Při záznamu spekter jsou důležité všechny základní vlastnosti polovodičových senzorů:
  - Využívá se **vysoké citlivosti**, když je světlo jediné hvězdy rozprostřeno na plochu stovek tisíců pixelů (obraz hvězdy zabere max. desítky pixelů).
  - Využívá se **lineární odezvy** na světlo k měření **intenzity spektrálních čar**.
  - A také **stálých mechanických rozměrů** k měření **pozice spektrálních čar**.

A 3D rendering of a square sensor chip, likely a CCD or CMOS sensor, shown at an angle. The top surface of the chip is illuminated with a rainbow spectrum of light, transitioning from red on the left to violet on the right. The chip is mounted on a dark base with visible pins or connections along its edges. The background is a light blue gradient with numerous small white dots representing stars.

CCD a CMOS senzory v astronomické fotografii

Senzory pro astrofotografii

Barevné senzory
(OSC – One-Shot-Color)

Monochromní senzory
(vyžadují použití filtrů)

S barevnými filtry

- Červená (Red)
- Zelená (Green)
- Modrá (Blue)

RGB nebo také
„fotografické“
filtry.

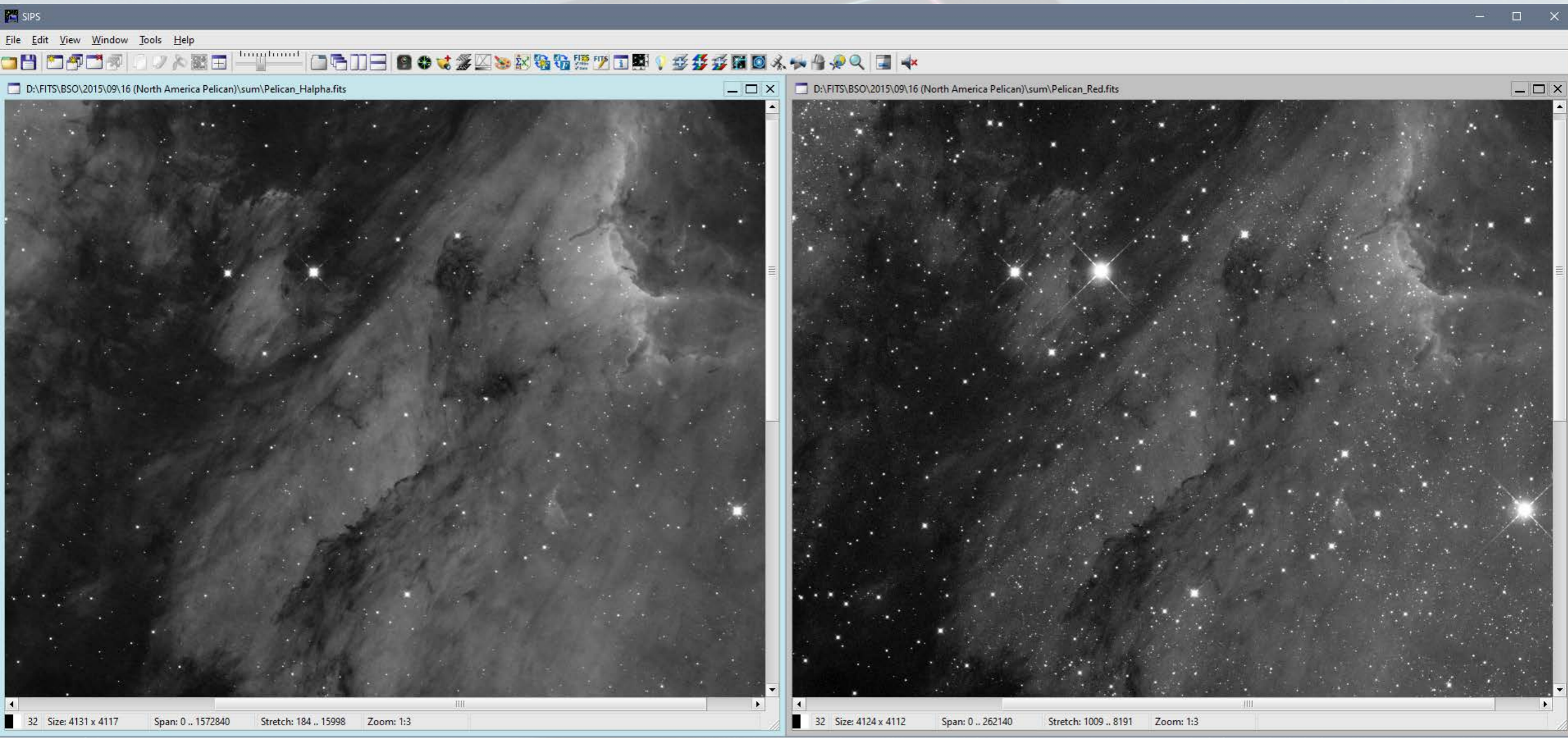
S úzko-pásmovými filtry

- H β (486,1 nm)
- OIII (500,7 nm)
- H α (656,3 nm)
- NII (658,4 nm)
- SII (672,4 nm)

Důležitá je „šířka“ filtru
(FWHM ~ 9 – 3,5 nm)

Porovnání expozice v H α a červeném filtru

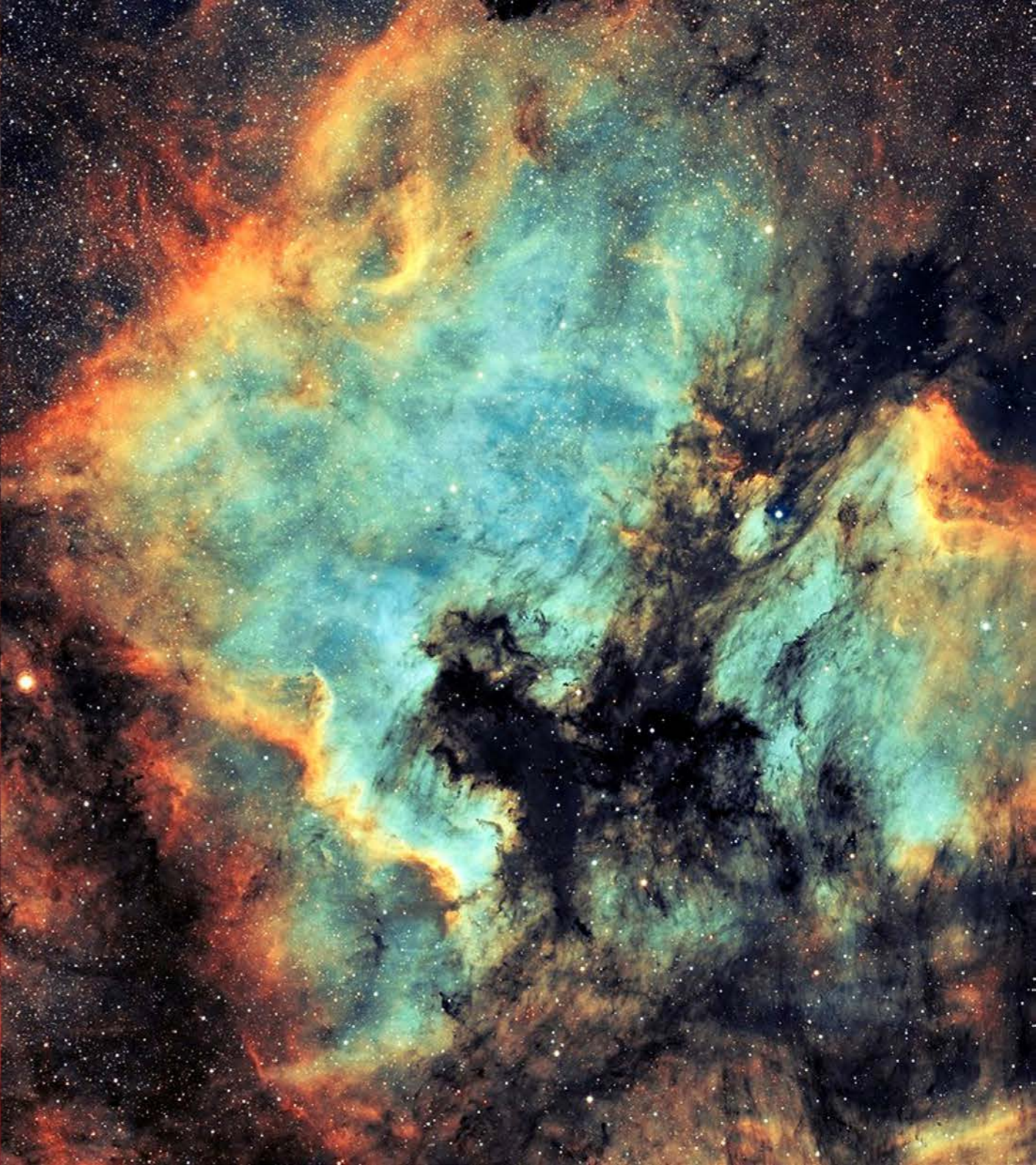
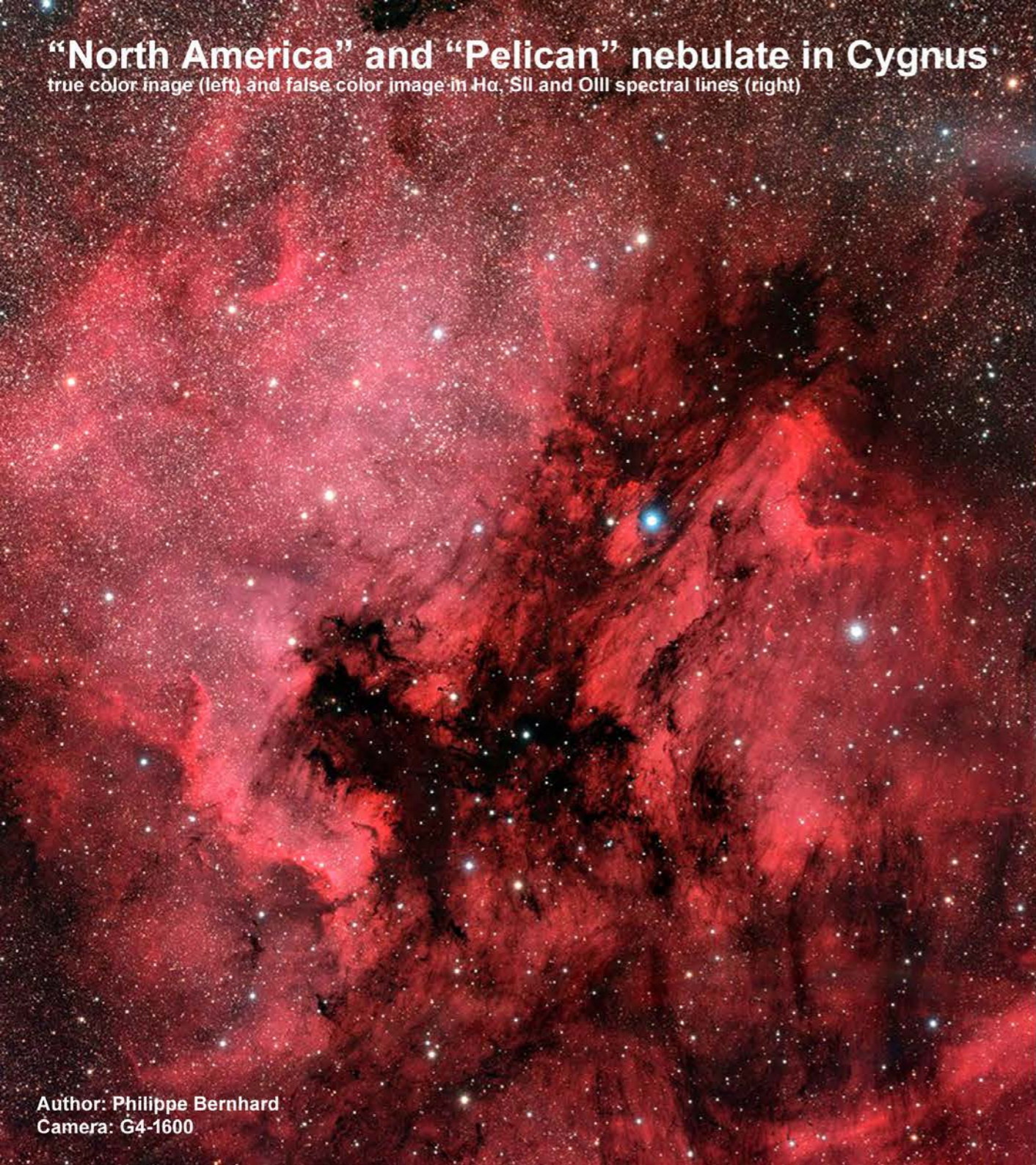

Jak obarvit snímky pořízené přes úzkopásmové filtry?

- Čára OIII je modro-zelená barva (501 nm).
- Čára H α je „červenější než červená“ (656 nm).
  - Červená LED nebo červený luminofor v TV má vlnovou délku $\sim$ 630 nm.
- Čára SII je už pro lidské oko neviditelná (672 nm).
- Při skládání výsledného barevného snímku se jednotlivým základním barvám přidělí snímky pořízené v úzkopásmových filtrech.
  - Vznikne snímek ve **falešných barvách** – barvy na snímku neodpovídají skutečnosti.
- Jeden způsob takového zpracování proslavily zejména snímky z Hubblova kosmického dalekohledu – **HST paleta** (SHO $\rightarrow$ RGB).

“North America” and “Pelican” nebulae in Cygnus

true color image (left) and false color image in H α , SII and OIII spectral lines (right)

Způsobů přiřazení základních barev (RGB) snímekům v úzkopásmových filtrech je celá řada

HOS ($H\alpha \rightarrow R$, $OIII \rightarrow G$, $SII \rightarrow B$)

SHO ($SII \rightarrow R$, $H\alpha \rightarrow G$, $OIII \rightarrow B$)
(Hubble palette)

HaOHb ($H\alpha \rightarrow R$, $OIII \rightarrow G$, $H\beta \rightarrow B$)

HOO ($H\alpha \rightarrow R$, $OIII \rightarrow G$, $OIII \rightarrow B$)
(Bi-color)

Zvýraznění detailů v RGB snímku s pomocí H α filtru (vodíková mračna) – H α RGB

Amatérská astrofotografie

- Amatéři dnes disponují špičkovou technikou.
  - Precizní **montáže** dalekohledů sledují oblohu s přesností zlomků úhlových vteřin.
  - Širokoúhlá **optika** vykreslí obrazové pole bez vad a deformací po celém senzoru.
  - CCD/CMOS **kamery** nabízejí vysokou citlivost, nízký šum a uniformní pole.
- Amatéři pracují pro radost (nejsou financováni z veřejných peněz).
  - Techniku mají k dispozici bez omezení pozorovacího času.
  - Nemusí vykazovat výsledky (publikace).
- Výsledkem je, že ty **nejlepší snímky vesmíru dnes pochází od amatérů.**
  - Konkuruje jim jen Hubbleův kosmický dalekohled a nepřekonatelným rozlišením a hloubkou snímků, které jsou ale plošně velmi omezené.

IC1396 "Elephant trunk" nebula in Cygnus

false color image in H α , SII and OIII spectral lines

IC443 "Jellyfish" nebula in Gemini

False color image in H α , SII and OIII spectral lines

Authors: Laurent Bourgon, Philippe Bernhardt, Didier Chaplain, Jean Claude Canonne
Camera: G4-16000

ρ Ophiuchi

Authors: Laurent Bourgon, Jean-Claude Canonne, Nicolas Outters, Philippe Bernhard and Didier Chaplain
Camera: G4-16000

NGC6188 nebula in the constellation Ara

Authors: Laurent Bourgon, Philippe Bernhard, Didier Chaplain, Jean Claude Canonne
Camera: G4-16000

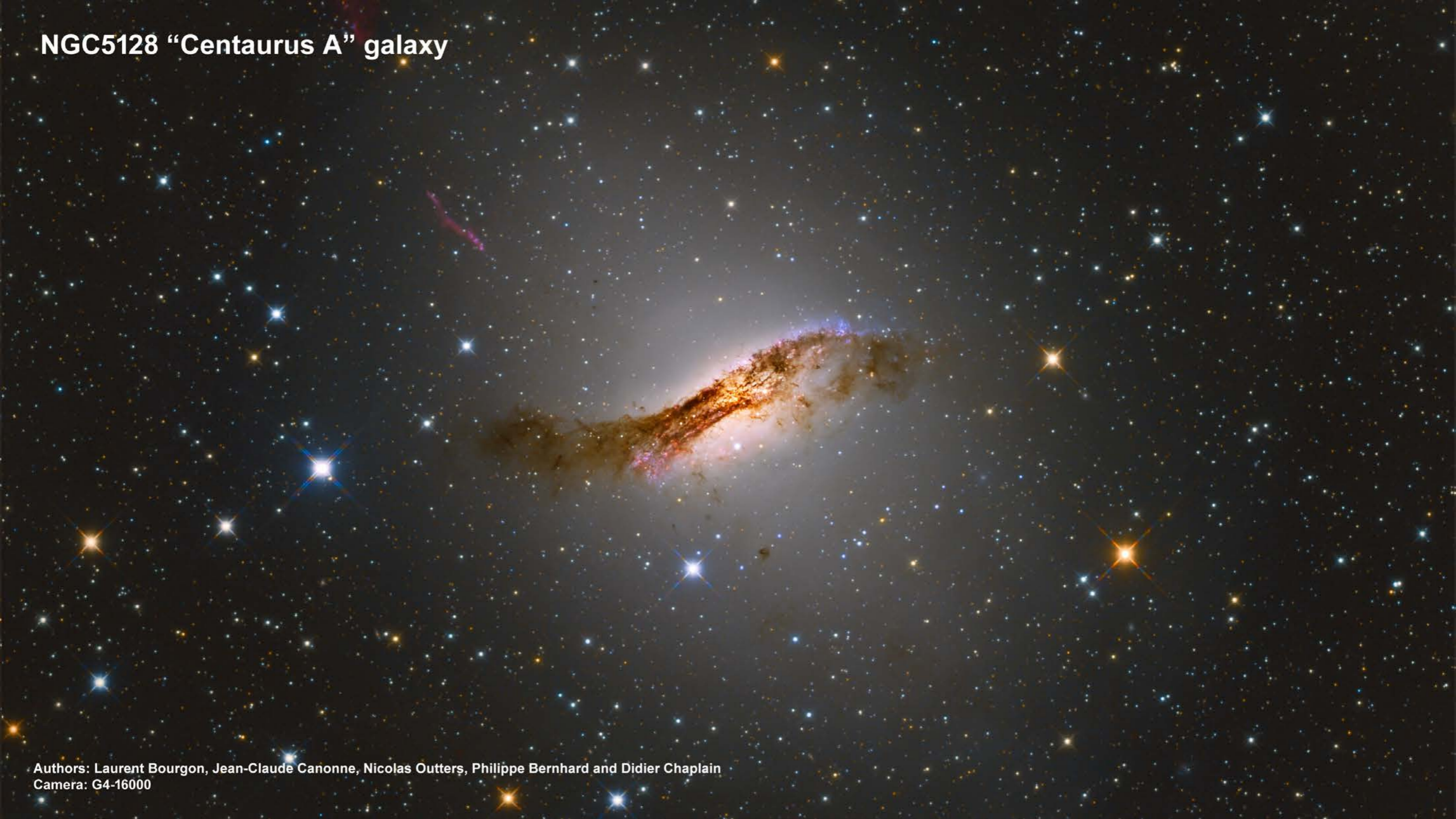
NGC6188 nebula in the constellation Ara

false color image in H α , SII and OIII spectral lines

Authors: Laurent Bourgon, Philippe Bernhard, Didier Chaplain, Jean Claude Canonne
Camera: G4-16000

NGC5128 “Centaurus A” galaxy

Authors: Laurent Bourgon, Jean-Claude Canonne, Nicolas Outters, Philippe Bernhard and Didier Chaplain
Camera: G4-16000

M83 “Southern Pinwheel” galaxy

Authors: Laurent Bourgon, Jean-Claude Canonne, Nicolas Outters, Philippe Bernhard and Didier Chaplain
Camera: G4-16000

“Horse head” nebula in Orion

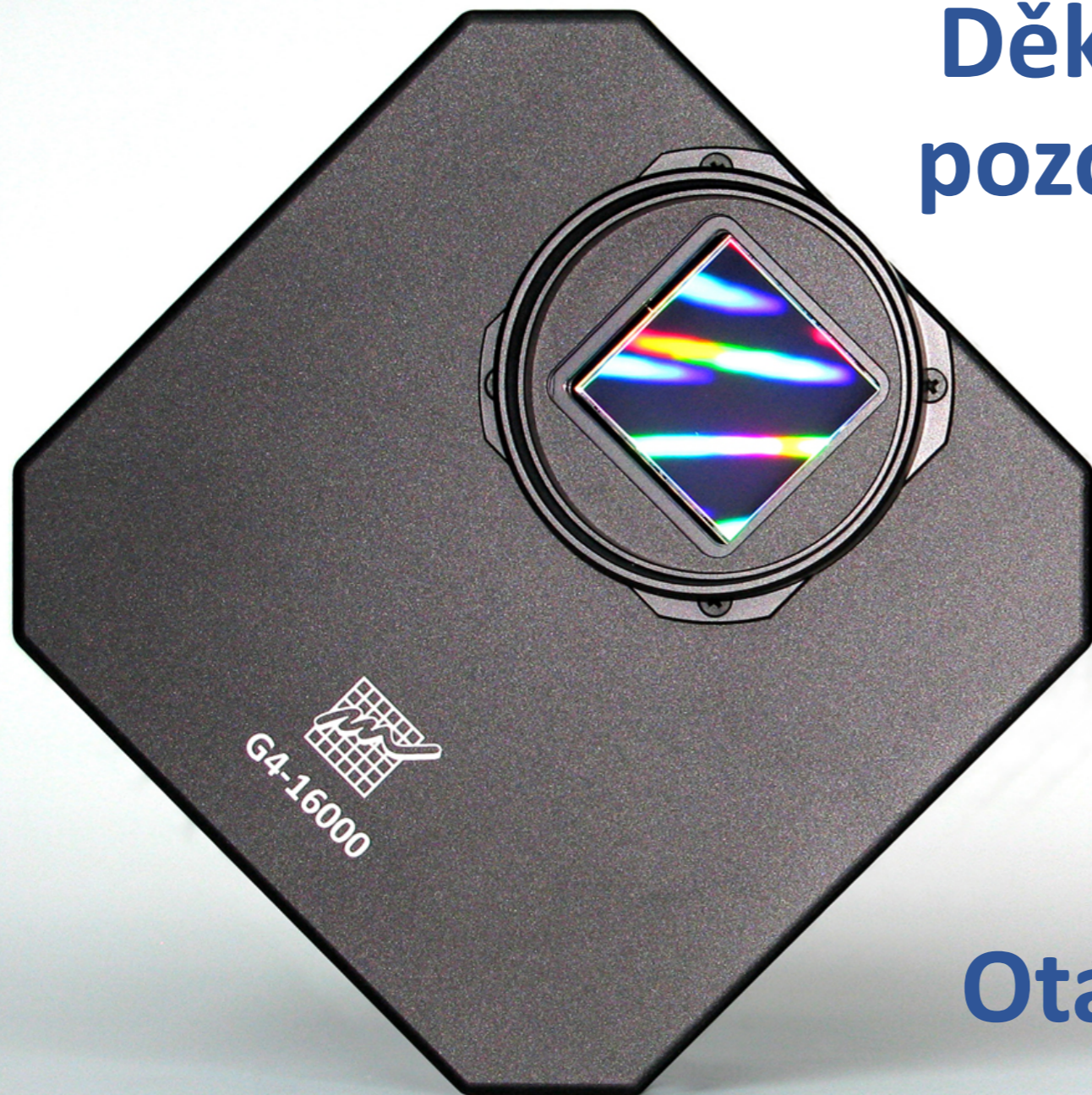

Authors: Laurent Bourgon, Jean-Claude Canonne, Nicolas Outters, Philippe Bernhard and Didier Chaplain
Camera: G4-16000

SH2 308 nebula in Canis Major

**Děkuji za
pozornost**

Otázky?